द्वादशपत्रे ८२ १२

आरम्भः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ जयति श्रीपरानंदकृपापांगलसद्दृशः । या नित्यमनुवर्तंते
संपदो विगतदृशः ॥ उक्तस्वेवादृशाध्याये द्वादशे वाश्रय स्मृतः । अवधिष्टानावधितार्भ्यामाश्र यः खंधरत्न
तः ॥ उक्तो लयावधित्वेन प्राकृतात्यंतिके लये ॥ अवधिष्टानतयावोक्तो मध्ये पुरुषवर्णने ॥ नवमे दोषड्भिरध्यायैः प्रक
प्राह परीक्षितेः शेषेणशाखिलान्याह स्मृतः ॥ एकेशोऽधमत्रिंशाश्रवणेकार्यो नवृत्तेर्व्योम नीषिणा ॥ एवं नका ॥

लवैषम्यं चन्द्रमिलावडच्यते ॥ नवतुष यमर्ध्यादेमागयानयभूमिपान् ॥ कं
क्ति प्रभावतः शाहू संकरादिमलीमसा न ॥ एवं भूतेसोमवंशश्रीमद्कंदस्वेरत्नी

श्रीराजोवाच ॥ ॐस्वथा मानुगतेन कृष्णेयडवंश
विभूषणे ॥ कस वंशो भवन्न्ह्यद्या ॥
मेनदावा त्समेमुने ॥ १ ॥
राम राम
ग म मुक्त

उवर्णितान्यासं पवं वै शे भावी वर्ण्यते न ॥ श्रीकृष्णस्य भक्तिमुक्तेर्वर्त्मनास्ती तु कं.
न ैवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशाश्च कलावेन श्रीकृष्णावतारचरितानि समग्रपंचमनुवर्णितानि ॥ अथेदानी
भाविसोमवंश्याः ॥ कलौ विजातीयसंकरादिमलीमसो वैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकभक्तिर्निर्गमे मायानुवर्ण्य
ते ॥ तत्र नैमित्तिकसोमवंश प्राशनसामुर्विं कालानुवर्तितया सारार्थवंश्यान्तु वर्ण्यंते ॥ तत्र प्रथमं वंशोऽपि वैवस्वत स्तुः तस्य
वृहद्रथः तस्य जरासंधः तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कंधे तत्रैव सहदेवान्तमार्जारिः तत्र इत्यादयो विंशज
याना विंशतिर्भाविनो राजानोऽनिरूपिताः ॥ तदुपरितनं वंशं संकरादिदोषैः ॥ प्रपंचयति यास्यन्तीति ॥ विंशंजयपु
वंशजनयः स्तामिनपुरंजयं रत्नास्यपवंथानराजानंकरिष्यति ॥ १ ॥

स्क ९ अ य ४

राम १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vedika Bharata Initiative

यस्यपालकोनामभविष्यति। प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥४॥ नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाः सेनायाः पतिस्त्व
वपतिर्भविष्यतिअतएवमहापद्मइति॥ अपितस्यनंदस्यापरंनाम॥५॥ एकमेवछत्रंयस्यांतांपृथिवींशासिष्यति॥ पालयिष्यति

श्रीशुकः। योंऽत्यःपुरंजयोनामभविष्योबार्हद्रथः। तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामिनमात्मजं॥ प्र
द्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः॥२॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविताराजकस्ततः। नंदिवर्धन
स्तत्पुत्रःपंचप्रद्योतनाइमे अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवींनृपाः॥३॥ शिशुनागस्ततोभाव्यःकाक
वर्णस्तुतत्सुतः [illegible] क्षेमधर्मातस्यसुतः क्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः॥४॥ विधिसारः
सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति। दर्भकस्तत्सुतोभावीदर्भकस्याजयःस्मृतः॥५॥ नंदिवर्धनआजेयो
महानंदिःसुतस्ततः। शिशुनागादशैवैतेषष्ट्युत्तरशतत्रयं॥६॥ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठ
कलौनृपाः। महानंदिसुतोराजन्शूद्रागर्भोद्भवोबली॥७॥ महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृ
त्॥ ततोनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः॥८॥ सएकछत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः शासिष्य
तिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः॥९॥ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसुताः। यइमांभोक्ष्यंति
महींराजानःस्मशतंसमाः॥१०॥ नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति॥ तेषामभावेपृथिवींमौर्या
भोक्ष्यंतिवैकलौ॥११॥ ॥

वात्मादेनेदृष्टांतः भार्गवः परशुरामएव॥९॥ समाःसंवत्सरान्॥१०॥ नवनंदान्नंदंचतत्पुत्रांश्चैतान्एवनवप्रपन्नान्वि
श्वस्तान्विख्यातान्नाद्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायः चाणिक्यउद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्या वि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कथं भोक्ष्यतीति तत्राह । स एवेति चंद्रगुप्तं मौर्यं प्रथमं ॥ १२ ॥ तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिरुक्तोप्यनुसंधे
यः तेन सह मौर्या दश सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं समाः ॥ १४ ॥ बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्यमित्रो
नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुंगानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नव ॥ इत्येवं शुंगा दश शतानि

स एव चंद्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १२ ॥ सुयशा भवि
ता तस्य संगतः सुयशासुतः शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १३ ॥ शतधन्वा ततस्तस्य भ
विता तद्बृहद्रथः मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ १४ ॥ समा भोक्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरुकु
लोद्वह ॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठो भविता ततः वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिंदो भविता ततः ॥ १५ ॥ त
तो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति ॥ ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह ॥ १६ ॥ शुंगा दशै
ते भोक्ष्यंति भूमिं वर्षशताधिकं ततः काण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ॥ १७ ॥ शुंगं हत्वा दे
वभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनं स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥ १८ ॥ तस्य पुत्रस्तु भूमि
त्रः तस्य नारायणः सुतः ॥ काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पंच च शतानि त्रीणि भोक्ष्यंति वर्षा
णां च कलौ युगे ॥ १९ ॥ हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली ॥ गां भोक्ष्यत्यंध्रजातीयः के
चित्कालमसत्तमः ॥ २० ॥

केद्वादशाधिकं वर्षशतं ॥ १७ ॥ कथं काण्वान्यास्यतीति तत्राह ॥ परस्त्रीकामिनं देवभूतिनामानं शुंगं हत्वा
तदमात्यो वसुदेवनामा काण्वो राज्यं करिष्यति ॥ १८ ॥ काण्वायनानां चतुर्थः सुशर्मा इमे चत्वारः सदेवादा
यः काण्वायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि पंचचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यंति ॥ १९ ॥ काण्वानां प्रतिमस्य
॥ ॥ ॥ शर्माणं हत्वा बलिहिकनामान्ध्र

मे

ष्ट्रयेषुवट्टसंते पुत्रहस्तनवमः शिवस्वातिनामाभविता ॥ २४ ॥ आवभृत्याः श्रवभृतिः नामनगरीतद्राजानः २५ प
वेश्राभीरादयोमौनव्यातिविक्राः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकंवर्षसहस्रंपृथिवींभोक्ष्यंति ततः एवौकापवच
कादशमौनाः त्रीणिवर्षशतानितिष्ठितिंभोक्ष्यंतितेषांसंस्थितेषुमौनेषुभ्रजेषुकिलिकिलायांनगर्यांनृपतयोभवि

तृस्तनामायतद्रानाभविताषृथिवीपतिः श्रीशातकर्णिस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्ततस्ततः ॥ २३ ॥ लंबोदरस्तु
तत्पुत्रः तस्माच्चिविलकोनृपः मेघस्वातिश्चिविलकादटमानस्तुतत्सुतः ॥ २४ ॥ अनिष्टकर्माहालेयः तल
कस्तस्यवात्मजः पुरीषभीरुस्तत्पुत्रः ततोराजासुनंदनः ॥ २५ ॥ चकोरोबहवोयत्रशिवस्वातिरिंदमः तस्या
पिगोमतीपुत्रः पुरीमान्भविताततः ॥ २६ ॥ मेदशिराः शिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ॥ विजयस्तत्सुतोभा
व्यः चंद्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥ एतेत्रिंशन्नृपतयः चत्वार्यब्दशतानिच ॥ षट्पंचाशच्चपृथिवींभोक्ष्यंति
कुरुनंदन ॥ २८ ॥ सप्ताभीराआवभृत्यादशगर्दभिनोनृपाः कंकाः षोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलुपाः
२९ ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशतुरुष्ककाः भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु ॥ ३० ॥ एतेभोक्ष्यंति
पृथिवींदशवर्षशतानिच ॥ नवाधिकांचनवतिंमौनाएकादशक्षितिं ॥ ३१ ॥ भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्री
णितैः संस्थितेततः किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोथभृंगिरिः ॥ ३२ ॥ शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशो
नंदिः प्रवीरकः ॥ इत्येवंतेवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट् ॥ ३३ ॥ तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चवाह्लि
काः पुष्यमित्रोथराजन्योदुर्मित्रोस्यतथैवच ॥ ३४ ॥ ॥

यंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ अधिकानिवर्षाणि ॥ ३ ॥ तेषांभूतनंदादीनांयथायथंवाह्लीकाः तन्नामानः त्रयो
दशसुताभविष्यंति अथपुष्यमित्रोनामान्योराजन्यः ॥ अस्यचदुर्मित्रोनामपुत्रः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा० द्वा०
टी०
४

तथांध्राः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एते तत्तद्देशनामभिः प्रख्याताः तुल्यकालाः त्वेते मंडलेषु भूपा भ
व एव ते भ्यो वाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यंति ॥३३॥ ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स एवोक्तो
नुपुरंजयोऽपरः पुरंजय इति प्रसिद्धः स वर्णान्ब्राह्मणादीन्पुलिंदयदुमद्रसंज्ञान्म्लेच्छप्रायान्करिष्यति प्रजा
यानि तिपाठे अन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ॥३४॥ स च एव कुब्राह्मणबलभूयिष्ठाः न ब्रह्मत्वानि ब्र

एककाला इमे भूपाः सप्तांध्राः सप्त कौशलाः वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ॥३३॥ मागधानां तु भ
विता विश्वस्फूर्जिः पुरंजयः करिष्यत्यपरो वर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ॥३४॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्था
पयिष्यति दुर्मतिः वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ॥ अनुगंगमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मे
दिनीं ॥३५॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः व्रात्या द्विजा भविष्यंति शूद्रप्राया जनाधि
पाः ॥३६॥ सिंधोस्तटं चंद्रभागां कौंतीं काश्मीरमंडलं भो
क्ष्यंति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥३७
तुल्यकाला इमे राजन्म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ॥
एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ३८

अब्रह्मबहुलं ब्रह्मवर्चसराहित्यं वर्णत्रयं प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति ॥ स च पद्मवत्यां पुरि अनुगंगं गं
गाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतं गुप्तां रक्षितां पालितां मेदिनीं भोक्ष्यति ॥३५॥ तद्देशेन च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा व्रा
त्या उपनयनरहिता भविष्यंति ॥ अब्रह्मवर्चसः वेदाध्ययनशून्याः ॥३७॥ म्लेच्छप्राया भूभृतः तुल्यकाला भविष्यंति किंच
एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अनृते च परा निष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातारः ॥३८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

असंस्कृता गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजा भक्षयिष्यंति । धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यंति ॥४१॥ किंच तन्नाथाः ते नृपाः तासां प्रजानां नाथाः तन्नाथाः तेन नाथाः येषां ते जनपदाः देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामेव शीलमाचारो वादश्च येषां ते ॥४२॥ २ ॥ श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे प्रथमः ॥१॥ द्वितीये तु

स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः । उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः ।४०। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसावृताः । प्रजास्ते भक्षयिष्यंति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥४१॥ उदितास्तमितप्राया हर्षशोकादिविह्वलाः ॥४२॥ तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः । अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यंति पीडिताः ॥४३॥ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्रीशुकः ॥ ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया । कालेन बलिना राजन् नंक्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥१॥ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः । धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥२॥ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥३॥

॥

कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारस्ततः धर्मसेतुं जनेनैव पुनः कृतयुगागमः कल्किधर्मस्थापनं वर्णयति ततश्चेत्यादिना ॥१॥ धर्मन्यायव्यवस्थायां बलमेव हि ॥२॥ दांपत्ये पतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुः न कुलगोत्रादिभिः व्यवहारे विक्रयक्रियादौ ॥ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्लेषे रतिकौशलमेव हेतुः न कुलं आचारेण वा ॥३॥

॥ ॥ वि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रायमाणंस्यात्तेन्नानेत्तिंगपवर्द्धराजिनादिकिंहेतुः नत्राघावविशेषः अन्योन्यापत्तिकारणंवस्त्राश्रमादाश्रमो
तरयाश्रीचकारणंयद्भाव द्दूरकारंडमादीनांअन्योन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारे कारणांअनृतत्यागुदार्पणं
दिद्वानासामर्थ्ये नन्यायदौर्बल्यपराजयः चापलंवचः बहुभाषणं ॥ ४ ॥ असाधुत्वेचोर्यायथभियारोग्रहमेका
कीनिस्पृहपवनस्का रंवकरोमिसाधुत्वंदंभपवज्ञदाहविवाहे स्वीकारः ॥ नतत्तान्दृष्टिः स्नानमेवप्रसाधन

त्तिंगमेवाश्रमंस्यात्तेचान्योन्यापत्तिकारणं ॥ अनृतान्यायदौर्बल्यपांडित्ये चापलंवचः ॥ ५ ॥ अन
न्यतेवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभपवत्त ॥ स्वीकारपवचोदाहस्नानमेवप्रसाधने ॥ ६ ॥ इत्येवार्थयनंतीर्थे
त्ता वाणपकेशयावृणं उदरंभरतास्वार्थः मन्यतेयार्थमेवहि ॥ ७ ॥ दारेषुकुटुंबभरणायशोर्थेच
मेस्ववंन पवेश्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णा क्षितिमंडले ॥ ८ ॥ बलविट्ट्त्वशूद्राणांयावत्तीभविता ॥ ९ ॥
नृपः प्रजाहित्तत्वेराजन्येर्निर्घृणैर्दस्युधर्मिभिः ॥ १० ॥ आच्छिन्नदारद्रविणायास्यतिगिरिकाननं पा
कमत्ताभिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनं ॥ ११ ॥ अनावृष्ट्याचनंक्ष्यतिदुर्भिक्षकरपीडिताः शीतवातातप ॥ १२ ॥
प्रावृट्हिमैश्चान्यान्यतः प्रजाः ॥ १३ ॥ क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतापेनचचिंतया त्रिंशद्विंशतिवर्षाणिपरमा
युः कलौनृणां ॥ १४ ॥ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणां
मत्ते कारः नतयोगस्नाने ॥ १५ ॥ इत्येवर्तमानेवारितअप्ययंननुयोगस्नाने ॥ नलाप्राय तीर्थंननुगुर्वादिलावण्यके ॥
शेषुधार्यमाणेषुपर्षद्दीशामवेति उदरंभरतास्वार्थः पुरुषार्थः ननुभिक्षुर्भिक्षादाक्षति मन्यतेमतिधार्मेव
मैत्रेयमेवननुप्रकाशेन ॥ ॥ अछिन्नाग्रपहृतादारादविणात्तिवयासंतानाः पृथिवीजे ॥ क्षीयमाणेक्षित्याद्विनाद्र्यक
लौगतप्रायश्चित्तिपंचमनाथयः क्षीयमाणेषत्व प्रमाणेषु ॥ १७ ॥

नडिद्वद्वद्कुलेषु म्लेच्छप्रायेषु २

दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यानृतवृथाहिंसायां नानावृत्त्युपजीवितेषु ॥ ३ ॥ छागप्रायास्तु प्रमाणतः स्त्रीवत्स्व
प्रजातुल्यास्तु स्यास्नुषु वृद्धेषु वियुक्तप्रायेषु धर्मादिरहितेषु समसगृहेषु ॥ ५ ॥ जनेषु खर्वप्रमाणेषु तः सह्येष्वि
न कलौ गतप्रायेषु समाप्तप्राये ॥ ६ ॥ एतत्प्रपंचयति वचनाभिः चराचरगुरोः श्रीमद्विष्णोरेव धर्मत्राणहेतवः
गुरुत्वेष्वक्रियाः इत्यादवन्ताखिलस्य विश्वस्यात्मनः कर्त्रणस्येति एवंभूतस्य हरेर्जन्म साधूनां धर्मत्रा
णाय प्रयोजनमाहुः कर्मापत्नेभ्यो निस्तारायच ॥ ७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्य प्रधानानाम्ना विष्णुयशसः ब्राह्मणा ॥ नस्य २

पाषंडप्रचुरेषु धर्मेषु स्तेयप्रायेषु राजसु चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ॥ ३ ॥ शूद्रप्रायेषु व
र्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बंधुषु ॥ ४ ॥ अणुप्रायास्वोषधीषु शं
मीप्रायेषु स्थास्नुषु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥ ५ ॥ इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु
खरधर्मिणि ॥ धर्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ ६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्म
नः धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ ७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ ८ ॥ अणिमागमाहात्म्यं देवदत्तं जगत्पतिः अ मुख्य २
सिनासाधुदमनं चाष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ ९ ॥ विचरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृ
स्य भवने गृहेषु जो भविष्यति न जात इत्यर्थः ॥ १० ॥ धर्मत्राणप्रकारमाह ॥ अविलमिति ॥ प्रसादृशोदक्षते
येन न मप्रमारुह्य ॥ असिनादस्युकोटिशो निहनिष्यती नृपत्वेनेणानंवः असाधुदमन इति पाठे कल्किवि
शेषणं ॥ तत्प्रपंचः ॥ आशुना शीघ्रगामिना हयेन क्षोण्यां मो विचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि गुणाश्च सत्व
संकल्पादयस्तैरन्वितः नृपलिंगच्छदः राजवेशधारिणां ॥ ९ ॥ ॥

मू २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततः च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह अथेति सार्धेन तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यंति तत्र हेतुः
श्रीवासुदेवस्य कलेवरांगरागो यश्चंदनादिः तेन अतिपुण्यगंधो योऽनिलः तं स्पृष्टानीति तत्र यानि तेषां ॥१९॥ स्थविष्ठः स्थूलं ॥२०॥ कृ
तयुगप्रवृत्तिनिमित्तमाह यदावतीर्ण इति प्रजानां सूतिः ॥२१॥ तदवतारकालोपलक्षणमाह यदा चंद्रश्चेति तिष्यः पु
ष्यो नाम नक्षत्रं अयमर्थः चंद्रबृहस्पती वा यदा पुष्यनक्षत्रे योगः तदा तत्काले कृतयुगं भविष्यतीति यद्यपि चन्द्र
तिद्वादशाब्दे कर्के वा अयो बृहस्पतौ वर्तमाने द्विवारममावस्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ये योगः संभविष्यति तथा॥

अथ तेषां भविष्यंति मनांसि विशदानि वै वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां ॥१९॥ पौरजानपदा
नां वै हतेष्वखिलदस्युषु तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति ॥२०॥ वासुदेवे भगवति सत्वमूर्तौ हृ
दि स्थिते ॥२१॥ यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्विकी ॥२२
यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं ॥२३॥ येऽतीता व
र्तमाना ये भविष्यंति च पार्थिवाः ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥२४॥ आरभ्य भवतो ज
न्म यावन्नंदाभिषेचनं एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं २५

तेषां त्रयाणामपि सह पुष्ये योगाद्विवक्षितः समेष्यंतीति वचनात् नातिप्रसंगः ॥२४॥ एवं नवमस्कंधमा
रभ्य प्रोक्तानां वैवस्वतमनोर्वंशानां ह्युपनिगमयति येऽतीता इति उद्देशतः संक्षेपतः ॥२५॥ कलियुगावसा
नावधिं च वक्तुमाह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरशतं चेति ॥ कथापि विवक्षावांतरसंख्येयं वस्तु
तः परीक्षिन्नंदयोरंतरं द्वाभ्यामेव वर्षाणामार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षित्समकाले मागधमार्जारमाद्
भ्य रिपुंजयांता विंशती राजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यंतीत्युक्तं नवमस्कंधे ये बार्हद्रथभूपाला भाव्याः सहस्रसम
वत्सरमिति ततः पंचप्रद्योतनाः अष्टत्रिंश

कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणां त्विति त्रयम् अर्थः प्रागग्रशकटाकारं तारा
सप्तकं सप्तर्षिमंडलं तत्राकिं विद्धन्नेते तेषामग्रस्थानीये मरीचिः ततः पश्चादङ्गिरास्तत्र वसिष्ठः समभागे ततः पश्चि
दीर्घयुगे ते तेषां मूलस्थानीये ऽत्रिः ततः पश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्के ईशाने क्रतुः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुल
स्त्याच्च पश्चिमतः पुलहः ततस्तत्र ततः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्र
तू तयोः संनिधाने यास्तु मध्ये तयोस्त्रस्य मध्ये यत्समं दक्षिणोत्तरः समदेशावस्थितं अश्विन्यादिषु नक्षत्रेषु यदन्य
तमं नक्षत्रं दृश्यते तेन नक्षत्रेणैते युक्ताः शतमब्दानां तिष्ठंतीति हे द्विजाः त्वदीये पुनः काले मघामाश्रिता वर्तंते ॥ १ ॥ तेषुम

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २ ॥ तेनैते
ऋषयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतं नृणां ॥ ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः ॥ ३ ॥ विष्णोर्भगव
तो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः तदाविशत्कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः ॥ ४ ॥ यावत्स पादपद्मा
भ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रांतुं न चाशकत् ॥ ५ ॥ यदा देवर्षयः सप्त मघा
सु विचरंति हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ६ ॥

भाद्वा २ दासवर्तमानेषु सत्सु यदा विष्णोर्भानुः भातीति भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देहः ॥ दिवं वैकुंठं गतः तदा कलि
युगमविशत् यस्मिन्युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणं ॥ २ ॥ ननु श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमा
ने पि संध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवासीत् ॥ सत्यं तथापि तावदस्य पराक्रमो नाभवदित्याह ॥ यावदिति
द्वितीयपराक्रांतुं प्रभविता ॥ ३ ॥ एतोयथोक्तं एवं कलिप्रवेशकाल इत्याह ॥ यदा देवर्षय इति द्वादशाब्द
शतात्मकः ॥ दिव्येन मानेन संध्यांशाभ्यां सह द्वादशाब्दशतात्मकः स कालः तदा संध्यामात्रेण
प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कलेः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य कलेर्वृद्धिकालमाह यदेति तदा प्रद्योतेन नान्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्नं नंदात्प्रभृति वृद्धिं
गमिष्यति ॥३१॥ ननु यदा कलेर्लिंगमुपलभ्यते तदैव प्रविष्ट इति युक्तं ततः एवमेव प्रवेशः ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं
प्रमाणं तत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नं प्रविष्टं तेज्ञानं पुराविदः एवंस्य तानातार ॥३२॥ कलेरनंतरं कृतयुगप्रवेश-
माह दिव्याब्दानामिति चतुर्थे कलौ प्रवेशनात् पूर्वमितेनांशेनापि सहानीतेस्मतीत्यर्थः कृतयुगप्रवेश

यदा मघाभ्यो यास्यंति पूर्वाषाढां महर्षयः तदा नंदात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥३२॥ यस्मिन्कृष्णो
दिवं यातः तस्मिन्नेव तदाहनि प्रतिपन्नं कलियुगं इति प्राहुः पुराविदः ॥३३॥ दिव्याब्दानां सहस्रांते चतु-
र्थे तु पुनः कृते भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं ॥३४॥ इत्येष मानवो वंशो यथा संख्याय ।॥
ते भुवि ॥ तथा विट्शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे ॥३५॥ एतेषां नामलिंगानां पुरुषाणां महात्म-
नां ॥ कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥३६॥ देवापिः शांतनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः
कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥३७॥ ॥ ॥

विद्धमाह ॥ यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥३४॥ राजवंशोक्तिं स्थितिं ब्राह्मणादिवंशेष्वतिदिशति
इत्येष इति यथाभिरुत्पत्तीवावस्थाभिः ताः ताः प्रवक्ष्याः वंशा इति विपाठः ॥३५॥ एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयो-
गित्वमाह ॥ एतेषामिति नामैव लिंगं ज्ञापकं येषां कथामात्रेणावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यपुत्राद्या-
यो ॥३६॥ कलावुत्सन्नानां राजवंशादीनां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिः सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः कला-

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं प्रदर्शयति कृतमिति ॥ ३९ ॥ एतेषां नामलिंगानामित्यादि यदुक्तं प्रपंचय
ति राजन्नेतेति पंचभिः ॥ ४० ॥ ममत्वं कृत्वा तेनेन स्थीयते भूतद्रोहश्च निंदयति कृमीति राजन्नाम्नः राजेतिना
म यस्य तस्यापि देहस्यांते कृमिविड्भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति ॥ तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् ॥ भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं
स्वार्थं वेद ऊनस्य पदार्थाहेतुत्वेन भूतद्रोहं विधिना निष्टियतो भूतद्रोहान्निरयो भवतीति ॥ ४१ ॥ ममत्वप्र

ताविहत्य कलेरंते वासुदेवानुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥ कृतं त्रेता
द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं ॥ अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥ राजन्नेते मया प्रोक्ता नर
देवास्तथापरे ॥ भूमौ ममत्वं कृत्वांते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञांते राजनाम्नो
पि यस्य च ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ४१ ॥ कथं सेयमखंडा भूः पूर्वैर्मे पुरु
षैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य च ॥ ४२ ॥ तेजोबन्नमयं कायं गृहीत्वात्मतयाबुधः
महीं ममतया चोभौ हित्वांतेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥ ये ये भूपतयो राजन् भुंजंति भुवमोजसा ॥ कालेन ते
कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥ २ ॥ श्रीभागवते द्वादश स्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

कारं प्रपंचयति कथमिति सेयमखंडा भूः मत्पूर्वजैः पुरुषैः धृतासतीदानीं मत्पूर्वा च सतीमत्पुत्रादेः क
थं स्यादित्येवं ॥ ४२ ॥ उभौ महीकाये च प्रदर्शनं मृत्युं ॥ ४३ ॥ उपसंहरति ये ये इति ते सर्वे च कथासु क्रियमाणासु
कथामात्राः कृताः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ द्वा॰
टी॰ ८

त्तीये भूमिगीतैर्नृपाणां दोषादि वर्ण्यते ॥ कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषहर्त्री हरेर्नुतिः ॥ देहेऽहंता भूमौ च ममतानर्थहेतु
स्ततो वृथाऽऽयास इत्युक्तं तदेव भूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनि शरीरेऽपि जये व्यग्रान् उपयुक्तान् हसत्प्रका
रमाह अहो इति ॥१॥ येन कामेन फेनोपमे पिंडे देहे विस्रंभिता विश्वासं नीतास्तेषां नरेंद्राणां स एव कामो मोघ एव
स्यात् ॥२॥ काममेव दर्शयति द्वाभ्यां पूर्वमिति इंद्रियार्थलंपटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यात् इति षड्वर्गमिंद्रियषड्वर्गं ॥

श्रीशुकः ॥ दृष्ट्वात्मनि जये व्यग्रान्नृपान्हसति भूरियं ॥ अहो मां विजिगीषंति मृत्योः क्रीडनका नृ
पाः ॥१॥ काम एष नरेंद्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ॥ येन फेनोपमे पिंडे येऽतिविस्रंभिता नृपाः ॥२॥ पूर्वं
निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमंत्रिणः ॥ ततः सचिवपौराप्तकरींद्रानस्य कंटकान् ॥३॥ एवं क्रमेण जे
ष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां ॥ इत्याशाबद्धहृदया न पश्यंत्यंतिकेंऽतकं ॥४॥ समुद्रावरणां जित्वा मां वि
शंत्यब्धिमोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलं ॥५॥ यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कु
रूद्वह ॥ गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यंत्यबुद्धयः ॥६॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ॥
जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसां ॥७॥ ॥

वशीकरिष्यामः

निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः सचिवान् अमात्यान् करींद्रान् हस्तिपान् तांश्च जेष्यामः कंटकान् प्रतिपक्षान् अस्य स्वप्र
स्य नृपस्य कंटकानिति वा पाठः ॥३॥ एवं केचिदाशाबद्धहृदयाः ॥४॥ एवं केचित्तु मां जित्वाब्धिं प्रविशंत्यब्धिं विशं
ति तदेव मिंद्रियजयेन यत्साध्यं तन्मिच्छंतीति निर्मिदाद इत्याह कियदिति ॥ अंतकं न पश्यंतीत्युक्तं ॥५॥ न
देवाः यां मिति कुरूद्वह हे इति भूमिगीतं कथयन् श्रीशुकाचार्यः संबोधयति कुलोद्वह इति पाठः समगमन् अबुद्धयः

सं॰ ३

भा॰ दे॰ ७ ...

८

गमोनाम कश्चिद्दानायहा लोकदृष्टादर्शैर्यथिरेव निर्दिष्टः ॥ ५ ॥ लोकान् रावयति रोदयतीति लोकरावणः १८
मयिउद्धर्ममतो कृताये वर्तं नेकालेन कथावशेषाः कृताः विभो इति मत्रोधने जन्हद्विहेति वस्य ॥ ६ ॥ राज
वंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह कथा इमा इति विज्ञानं विषया मारता ज्ञानेन ते नो वैराग्यं तयो विवक्षयाये र

ममैवेयं मही कृत्स्ना नेते मृद्धिवादिनः स्पर्धमाना मिथो घ्नंति म्रियते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥ पृथुः पु
रूरवा गाधिर्नहुषो भरतोर्जुनः ॥ मांधाता सगरो रामः खट्वांगो धुंधुहा रघुः ॥ ९ ॥ तृणबिंदुर्ययातिश्च
शर्यातिः शंतनुर्गयः ॥ भगीरथः कुवलयाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्वृत्रो राव
णो लोकरावणः ॥ नमुचिः शंबरो भौमो हिरण्याक्षोथ तारकः ॥ ११ ॥ अन्ये च बहवो दैत्या राजा
नो ये महेश्वराः ॥ सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोजिताः ॥ १२ ॥ ममतां मय्यवर्तंत कृत्वोच्चैर्म
र्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो ॥ १३ ॥ कथा इमास्ते कथिता महीयसां
विताय लोकेषु यशः परेयुषां ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यं १४
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेभीक्ष्णममंगलघ्नः तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णे
मलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥ राजोवाच केनोपायेन भगवन् कलेर्दोषान् कलौ जनाः ॥ विधमिष्यन्त्यु
पुषां मृतानां वाचो विभूतीः वाग्विलासमात्ररूपाः पारमार्थ्यं परमार्थयुक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४
कृष्णे हि पुण्यश्लोकानामुपादेयः परमार्थः तमाह यस्त्विति नित्यं प्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं ॥ १५ ॥ कलिदोषाप
नये मतिं भक्ते संभवं मन्यमानः पृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

कलियुगे कः परो धर्म इति बुभुत्सया एकत्र युगानीति ब्रूहीत्यनुषंगः आत्यंतिकनित्यानामया पुनः प्रकृति
प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः तथा ये बहिर्मुखैः प्रसृज्य इत्याह कालस्येति ॥१७॥ तत्र तत्र युगधर्मांस्ता
न्दाह कृते तत्र युगे तत्कालीनैर्जनैः दानमरागद्वेषतया अभयदानं तदेव प्रथमस्कंधे शौचशब्देनोक्तं विभोः संतु
ष्टस्य धर्मस्य ॥१८॥ तदानीं तत्र जनानाह संतुष्टा इति मैत्राः ॥ भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आत्माभ्यासवंतः ॥१९॥

युगानि युगधर्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः ॥ कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥१७॥ श्रीशुकः ॥ कृ
ते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ॥ सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ॥१८॥ संतुष्टाः करुणा
मैत्राः शांता दांतास्तितिक्षवः ॥ आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥१९॥ त्रेतायां धर्मपा
दानां तुर्यांशो हीयते शनैः ॥ अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः ॥२०॥ तदा क्रियातपोनिष्ठा ना
तिहिंस्रा न लंपटाः ॥ त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ॥२१॥ तपःसत्यदयादानेष्वर्धं ह्रस
ति द्वापरे ॥ हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥२२॥ यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्य
यने रताः ॥ आढ्याः कुटुंबिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥२३॥ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽ
धर्महेतुभिः ॥ एधमानैः क्षीयमाणो ह्यंते सोऽपि विनंक्ष्यति ॥२४॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥२१॥ अनृतेन सत्यं हिंसया दया असंतोषेण तपः विग्रहेण दानमिति यथासंख्यं
ज्ञेयं हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैरित्यत्र क्रमो न विवक्षितः धर्मस्यार्धं ह्रसति क्षीयते ॥ अधर्मस्य लक्षणैः विहि
पादैरित्यर्थः ॥२२॥ यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥२३॥ कलौ धर्म

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शूद्रदासोत्तमा नराः शूद्रैकवर्त्तादिप्रधानाः ॥२५॥ गुणानामेवंभूते वैषम्ये कारणमाह सत्त्वमिति त्रिभिः
मनस्तु बुद्धिरिन्द्रियाणि च सत्त्वे यदा प्रभवन्ति शक्तिरायेन वर्तन्ते ॥२७॥ यदा कर्मादिषु भक्तिः प्रीतिस्तदा रजो
वृत्तिप्रधानं त्रेतायुगं जानीहि ॥२८॥ काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदा रजस्तमःप्रधानं द्वापरं जा
नीहि ॥२९॥ विषादनं दुःखं ॥३०॥ कलिदोषान् प्रपञ्चयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः

तस्मिंल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तमा नराः प्रजाः ॥२५॥ सत्त्वं
रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥२६॥ प्रभवन्ति यदा स
त्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥२७॥ यदा कर्मसु काम्येषु भ
क्तिर्भवति देहिनां । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ॥२८॥ यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो
दम्भोऽथ मत्सरः । कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥२९॥ यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिं
सा विषादनं । शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥३०॥ यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभा
ग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥३१॥ दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः
पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ॥ अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च
कुटुंबिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः ॥३३॥

मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः महाशनाः बह्वाहाराः वित्तहीनाश्चापि कामिनः स्वैरिण्यः स्वतन्त्र्यः असतीश्च
मत्यः ॥३१॥ दस्यव उत्कृष्टाः प्रबला येषु ते ॥३२॥ अव्रताः विहिताचारशून्याः अशौचाः शौचरहिताश्च बटवो ब्रह्म
चारिणो भविष्यन्ति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः सन्तो भिक्षाटनपरा भविष्यन्ति न तु भिक्षां दास्यन्ति तपस्विनो वन।

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ह्रस्वकाया इति कटुकभाषिण्यः अप्रियभाषिण्यः चौर्यं च माया कपटं च उरु साहसं येषां
तास्ताः ॥ ३४ ॥ किंच किराटाः वणिजः पणयिष्यन्ति किंच सर्वे जनाः अनापद्यपि जुगुप्सितां निन्दितां वार्तां वृत्तिं साधु मं-
स्यन्ते ॥ ३५ ॥ सर्वोत्तममपि पतिं निर्द्रव्यं हीनं भृत्याः त्यक्ष्यन्ति पतयो भृत्यं विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौलं कुल-
परंपरायातं त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीः दुग्धहीनाः ॥ ३६ ॥ सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते ॥ ननान्दा च श्यालश्च भार्या-

ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतह्रियः ॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यः चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥ पणयिष्यं-
ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥ अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्तां साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥ पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृ-
त्या अप्यखिलोत्तमम् ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ॥
ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३६ ॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः ॥ धर्मं व-
क्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३७ ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः ॥ निरन्ने भूतले राजन्न-
नावृष्टिभयातुराः ॥ ३८ ॥ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यन्ति
कलौ प्रजाः ॥ कलौ काकिणिकेप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यन्ति च प्रियान्प्राणान्हनिष्यन्ति स्व-
कानपि ॥ ४० ॥ न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ॥
४१ ॥ कलौ न राजन्जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपंकजम् ॥ प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्य-

भगिन्यः श्यालाः भार्याभ्रातरः तैः संवादो मंत्रालोचनं येषां ते नरा इति पाठः ॥ ३९ ॥ पिशाचवत्संदर्शाः पि-
शाचसदृशाः ॥ काकिणिके विंशतिवराटिकामात्रेप्यर्थे विषयभूते विग्रहं विरोधं कृत्वा ॥ ४० ॥ मस्तकं नमन-
र्थमाह द्वाभ्यां कलाविति त्रिलोकनाथैर्नतं नमस्कृतं पादपंकजं यस्य तं न यक्ष्यन्ति न याजयिष्यन्ति पाषंडै-

सोदरन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विवशोगृणन्सन्नविमुक्ताः कर्मरूपाः श्रृंखलाः प्रतिबंधायस्यसः ॥४४॥ नदेवंकलिदोषानप्रपंचेनोक्त्वाप्रस्तुत
तन्निस्तारोपायमाहपुंसामितिषड्भिः द्रव्यदेशात्मभिः संभवोयेषांतान्‌चित्तस्थः चित्तस्फुरितः ॥४५॥ श्रयमेवोपायोऽ
नायदृतिरष्टांतमाह ॥ यथेति यानजंनाम्रादिसंसर्गजातंदुर्वर्णंमलिनस्वभावंमालिन्यंतत्रस्थितो
वह्निरेवदहतिनतोयादि ॥ एवंयोगिनामपिविष्णुरेवनत्वयोगादिकमित्यर्थः ॥४७॥ एतदेवविवृणोति

यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरः पतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान् ॥ विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्रा
प्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ॥४४॥ पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वान्हरतिचित्त
स्थोभगवान्पुरुषोत्तमः ॥४५॥ श्रुतः संकीर्तितोध्यातः पूजितः चादृतोपिवा नृणांधुनोतिभगवान्
हृत्स्थोजन्मायुताशुभं ॥४६॥ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभा
शयं ॥४७॥ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिंलभतेंतरात्मा
यथाहृदिस्थेभगवत्यनंते ॥४८॥ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवं ॥ म्रियमाणोह्यवहि
तः ततोयासिपरांगतिं ॥४९॥ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः ॥ आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मा
सर्वसंश्रयः ॥५०॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तसंगःपरंव्रजे
त् ॥५१॥ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ॥५२॥ इ

वियागायत्रीदेवतोपासनाः ॥४८॥ आत्मभावंस्वस्वरूपं ॥५०॥ इदानींकलिंस्तौतिद्वाभ्यां कलेर्दोषनिधेराजन्नि
ति ॥५१॥ तत्सर्वंहरिचर्यया कीर्तनादेवकलौभवति ॥५२॥ ३॥ श्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशेतृतीयः ३
चतुर्थेस्वचतुर्थाःप्रलयानैमित्तिकादयाः भवसंसारनिस्तारोहरिकीर्त्यैववर्ण्यते ॥ १॥ ॥ ॥

युना४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कलिदोषनिवर्तकं हरिसंकीर्तनादिकं सप्रपंचमेवं धर्मः कलाविति प्रपंच्य यस्योक्तं ज्ञेयं यथान्यत्पृष्टं प्र-
लयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्रेदानीं तृतीयस्कंधोक्तकालानुवादे पूर्वोक्तं चकेति प्रपंचयति कालस्त इति सर्वकालः
परमाणवैर्मुक्तो परमाणुर्नामेत्यादिना कालः कथितः चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्याता-
नि सहस्राणि द्विशतानि चेति युगमानं च कथितं ॥ तत्र कल्पमानमाह ॥ चतुर्युगेति यत्र चतुर्दश मनवः क्र-
मेण भवंति ॥ प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकप्राकृतिकात्यंतिकनित्यभेदात् तत्र नैमित्तिकं प्रलयमानं सहि-

शु॰उ॰ कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप ॥ कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥१॥ चतु-
र्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥२॥ तदंते प्रलयस्तावा-
न्ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता त्रयो लोका इमे यत्र कल्पंते प्रलयाय हि ॥३॥ एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रल-
यो यत्र विश्वसृक् ॥ शेतेऽनंतासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥४॥ द्विपरार्धे त्वतिक्रांते ब्रह्मणः पर-
मेष्ठिनः तदा प्रकृतयः सप्त कल्पंते प्रलयाय वै ॥५॥ एष प्राकृतिको राजन्प्रलयो यत्र लीयते अं-
डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ॥६॥ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति तदा निरन्ने ह्यन्योन्यं भक्ष्य-
माणाः क्षुधार्दिताः ॥ क्षयं यास्यंति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ॥७॥

तमाह ॥ तदंतेति द्वाभ्यां तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥३॥ नैमित्तिकत्वं दर्शयति यत्र य-
दा विश्वसृक् श्रीनारायणः विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च तस्मिन् शेते तेन तयोरभेद-
विवक्षया वा ब्रह्मणः पर्वावसानं नाम मन्वंतरं ब्रह्मणो निद्राभिर्निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक
इत्यर्थः ॥४॥ प्राकृतिकप्रलयमाह द्वाभ्यां द्विपरार्धे तु ब्रह्मणः आयुषि महदहंकारपंचतन्मात्राणि ॥५॥ सप्तानां महदा-
दिकार्यभूताः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्मांडस्य च लयात्प्राकृतिक इत्यर्थः विघातकारण उपसादिते सति ॥६॥ तदेवा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सामुद्रादिकं सर्वं रसं रविः पिबते आकर्षति ॥ ८ ॥ अनिलवेगोन्यः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे अनि
लेन वेगो यस्य सः रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः अनिलवेगो वा इति तु पाठः सुरासुरः भूविवरान्या
नालादीन् सूर्यात् रविणा दैहिकरसाकर्षणोन्मुखीणा रहितान् ॥ ९ ॥ रश्मिभिर्ज्वालाभिः ॥ ७ ॥ किंचिदधिकं वर्षाणां
सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तिको रविः ॥ रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुंचति ॥ ७ ॥ ततः सांवर्तिको
वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ॥ दहत्यनिलवेगोत्थः सूक्ष्मान् भूविवरानयं ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं यः समंतात् त्रिशि
खाभिर्वह्निः सूर्ययोः ॥ दह्यमानं विभात्येतद् दग्धलोमयपिंडवत् ॥ ९ ॥ ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधि
कं शतं ॥ पुनः संवर्तको वाति धूम्रं खे रजसावृतं ॥ १० ॥ ततो मेघकुलान्येव चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ शतं व
र्षाणि वर्षंति शमयंति हुताशनं ॥ ११ ॥ ततः एकोदकं विश्वे ब्रह्मांडविवरांतरे ॥ तदा भूमेर्गंधगुणं ग्र
सत्यापस्तु दृश्यते ॥ १२ ॥ ग्रस्तगंधा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ अपां रसमथो तेजस्ताल्लीयंते तथ नीरसाः
ग्रसते तेजसा रूपं वायुस्तद्धरितं तदा ॥ लीयते चानिले तेजो वायोः खं ग्रसते गुणं ॥ १५ ॥ सर्वं विशति वायुः
स्वतां नभसा गुणं ॥ १६ ॥ शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ॥ तेजसश्चेंद्रियाण्येव देवा वैकारि
को गुणः ॥ १७ ॥ महान् ग्रसत्यहंकारं गुणाः सत्वादयश्च तं ॥ ग्रसते व्याकृतं राजन् गुणो कालेन चो
दितः ॥ सांवर्तकः प्रबलो वायुर्वाति ॥ तदा नमाहतं खं प्रभृशं भवति ॥ ११ ॥ स भस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ॥ १४ ॥ ब्रह्मांडवि
वरांतरे ब्रह्मांडविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकं एकार्णवोदकार्णं भवति ॥ १४ ॥ उदकवेगेन प्लावितम् तिप्र
लयनाशाभावाय ॥ १५ ॥ भूतादिस्तामसोहंकारः ॥ गुणैस्त्रिभिः सह ॥ १७ ॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥ १८ ॥

श्री भाग टी ११

तस्य तल्लयो नास्तीत्याह॥ न तस्येति कालावयवैर्होरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणामः अपक्षयः अस्ति विविकारः सूत्रं यतो नित्यं सर्वदा यत्कल्पं वृद्धिरहितमित्यर्थः॥ अव्ययमपक्षयशून्यं सर्वहेतुः कारणमिति॥१९॥ किं च वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारो भवति इदं तु न तथेत्याह॥ नयत्रेति द्वाभ्यां लोककल्पः सन्निवेशः स्वनाविशेषः॥२०॥ स्वप्नजाग्रत्स्वप्नजागरौ सुप्ताधुतंसुषुप्तं न॥ इंद्रियाद्यभावात्शून्यवत्सदृष्यत्वे हेतुः अप्रतर्क्यं तत्पुनः शून्यं एवेत्याह॥ तदिति॥२१॥ उपसंहरति लय इति शक्तयः॥२२॥ आत्यंतिकलयमाह बुद्धी

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः॥ अनाद्यनंतमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययं॥१९॥ नयत्र वाचो
न मनो न सत्वं तमो रजो वा महदादयोमी॥ न प्राणबुद्धींद्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः॥२०
न स्वप्नजाग्रन्नच तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोग्निरर्कः॥ संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमा
मनंति॥२१॥ लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा॥ शक्तयः संप्रलीयंते विवशाः कालविद्रुताः॥२२॥
बुद्धींद्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयं दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तु यत्॥२३॥

श्रीरामचंद्राय नमः॥

द्रियेति द्वाभ्यां आत्यंतिकलयो मोक्षः स एव ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपंचलयात्मकः न च प्रपंचस्यात्म
वत्सतो विलयः संभवतीति ज्ञानस्वरूपात्कारणात्प्रपंचस्य मिथ्यात्वमुपपादयति॥ बुद्धिश्च इंद्रियाणि च अर्थाश्च ते
षां ग्राहकरणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयं ज्ञानमेव भवति॥ न दृश्यत्वे हेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति
अतो यदाद्यंतं तदवस्तु यथैवं प्रयोगः विमतं न सत्यं भवति दृश्यत्वात्कारणाव्यतिरेकात्॥ आद्यंतवत्त्वाच्च वस्तु॥

११

तथा व्यतिरेकं दृष्टांतेन प्रपंचयति दीप इति दीपच[illegible]त्स्वरूपत्वात्तेजसो विशेषणं यथा तेजसो न व्यतिरेकः त
था धीः कर्मेन्द्रियाणि करणानि मात्रा विषयाः ब्रह्मणः पृथग्रूपत्वं ब्रह्मकार्यत्वात्॥ नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदो
कार्यस्यैव कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत तत्राह॥ अन्यतमादृतात्कार्यादन्यत्र व्यतिरिक्ताद्ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोस्ति
व्यतिरेकः प्रपंचस्य तत्तो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः॥ २४॥ यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानेस्तत्रामसत्त्वमि
त्याशयेनाह॥ बुद्धेरिति निद्रादिषु तैजसप्राज्ञानामेता अवस्थानबुद्धेरित्याशंक्याह॥ मायामात्रमिति विश्व

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत्॥ एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात्॥ २४॥ बुद्धेर्जा
गरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते॥ मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि॥ २५॥ यथा जलधरा व्यो
म्नि भवंति न भवंति च॥ ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात्॥ २६॥ सत्त्वं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वा
वयविनामिह॥ विनार्थेन प्रतीयेरन्पटस्येवांग तंतवः॥ २७॥ श्रीरामचन्द्राय नमः॥॥

श्वं तैजसं प्राज्ञरूपं॥ २५॥ आद्यंतवत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशंक्य॥ सावयवत्वेन साधयति यथेति अवय
वीति॥ यत्सावयवं तदाद्यंतवत्॥ वराटादिवदित्यर्थः॥ अत उदयाप्ययात्॥ आद्यंतवत्त्वं संभवतीत्यर्थः
यद्वा दृष्टयोरेवागमापायित्वात्स्वप्नमिथ्यात्वं ब्रह्म तदवधित्वात्॥ सत्यमित्यनेन साध्ये ते दृष्टांतस्तु पूर्वोक्त एव
यथा जलधरा व्योम्नीति दृष्टांतस्त्वागमापायि तदवधिमात्रे॥ ननु मिथ्यात्वे दृष्टांत॥ २६॥ अन्यतमादृतादिति
प्रतिज्ञातं कारणस्य सत्यत्वं उपपादयति॥ सत्यं हीति अवयवः कारणं प्रोक्तः वाचारंभणं विकारो नाम
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिभिः॥ अत्र युक्तिमपि दर्शयति विनेति॥ अंगेह राजन्॥ हि यस्मादर्थे

श्री
भा॰टी॰
१२

ननु कार्याभावे कारणानेव वस्तु उक्तो यत्केन त्वयं तदपि नानात्वं वस्तु त्यमित्याह यदिति सर्वमान्यं कारणं वि
शेषः कार्यं तद्रूपेणान्योन्यापाश्रयानपरस्परानपेक्षत्वेन न निरूपणसहत्वादित्यर्थः अतः कारणत्वमपि ते
व्यापकत्वमित्यादिकमपि परस्परापेक्षत्वाद्रायतत्ववत् तत्सर्वम वस्तु इत्यर्थः यद्वा तत्त्वेव हेतुं तत्त्वमेतत्
यदुपलभ्येत सभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात् अन्योन्यापाश्रयत्वात् अतीतमपि हेतुं तत्त्वं गुणागुणानि वि
शेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेण परस्पराधीनासिद्धत्वान् यथाभूतवदितिनिगमनं अन्तायद्वायतत्वम
वस्तु इति ॥१९॥ नदेवमनेकैर्हेतुभिः प्रपंचस्यासत्त्वं प्रसाध्य तत्र शंकानंतुपप्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वात्

यत्सामान्यविशेषाभ्यां उपलभ्येत सभ्रमः अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥१९॥ विकारः ख्या
यमानोपि प्रत्यगात्मानमंतरा न निरूप्यस्त्वणुरपि स्याच्चेच्चित्सम आत्मवान् ॥२०॥ नहि सत्यस्य नाना
त्वमविद्वान्यदि मन्यते ॥ नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव ॥२१॥ श्रीरामचंद्राय नमः
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आत्मवस्तुत्वं किं न स्यादिति तत्राह विकार इति ख्यायमानः प्रकाशमानोपि विकारः अयं देहः प्रत्यगात्मप्र
काशं विना अणुमात्रोपि न निरूप्यः स्थितेः विना निरूप्यः स्याच्चेत् नहि सोपि चित्समः स्यात् चिद्रूप आत्मानमात्मनः स्व
प्रकाशो भवेत् तथा च सति सोप्यात्मवत् स्यात् न प्रपंचरूपः स्यादित्यर्थः ॥२०॥ ननु तदन्यत अस्त्वाह नहीति ननु सत्य
२६ स्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूपेण नानात्वमस्त्येव तत्राह यद्येवं नानात्वं मन्येत तर्हि अविद्वान् कथं तर्हि तयोर्भेदव्यव
हारः उपाधिकृत इत्याह नानात्वमिति तत्र छिद्रयोः घटाकाशमहाकाशयोः विवेतिपरिच्छेदायविच्छेदे दृष्टा
न्तः ज्योतिषोः आकाशमध्यस्य सूर्यस्य बिंबस्य उपाधिकृतं विकाससदृशमुखावेदना योः अंतःशरीरस्य वायोः इति क्रियाभे
देन प्राणापानव्यवहारो लवनतेदृष्टांतेन सूक्ष्मत्वं यत्तियथेति ॥२१॥ १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रियाभिः तत्तद्वचनाभेदैः बहुधा कुर्त्स्नकं तं लोकोद्धारादिरूपेण लौकिकवैदिकैर्वाभिर्जनैर्बहंकारोपहितैः
वन्हेः कार्यस्य कथं ब्रह्मस्वरूपाच्छादनेन भेदस्य व्यवहारहेतुत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावात् ब्रह्मविवेकनासंभवात् ॥ आवरणेवा
नस्यापि प्रकाशासंभवादित्याशंक्य सदृष्टांतमाह ॥ यथेति अर्कवश्म यथ एवमेघरूपेण परिणता वर्षति अभ्रा
ग्रस्तार्कृतिः सम्यगादित्ये उपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इत्यादिवचनात् ॥ तस्मादर्कप्रभ
वः अर्क एव दर्शितः प्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधको भवति ॥ अहं स्वहंकारः ब्रह्मगुणः ब

यथा हिरण्यं बहुधा समीहते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्या-
ख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ २३ ॥ यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः
एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबंधनः ॥ २४ ॥ घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते च
क्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ॥ यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत ॥ २५ ॥ यदैव
मेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्मबंधनं ॥ छित्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यंतिकम
ंग संप्लवं ॥ २६ ॥ नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रच॰

त्कार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्च आत्मनो जीवस्यात्मबंधनः ॥ ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधको भवति २२
अत एवाहंकारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति ॥ तेन दृष्टांतेनैवाह घन इति ॥ आत्मन उपाधिर्जिज्ञासया विचारेण
तर्हि तदा अनुस्मरेत ॥ शत्रुं ब्रह्माहमिति परं पतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सायमात्यंतिकः प्रलयः इत्युपसंहरति ॥ यदैवमिति
विवेकहेतिः ज्ञानखड्गस्तेन अहंकरणमेवात्मबंधनं ॥ अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीति तथा ॥ २६ ॥ नि-
त्यप्रलयमाह नित्यदेति ॥ २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा द्वा टी २८

मतइत्यत आह कालइतिपरिणामिनां नदीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां याउच्चनीचावस्थाः ताः कालरूपस्रोतसो
वेगेनाकृष्यमाणस्य देहादेर्दृश्यमानाः । तद्वदेव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्तीति ॥ ३६ ॥ देहः प्रतिक्ष
णध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदस्याविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवद्दृश्यमाने यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति तर्हि
किं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह ॥ अनाद्यन्तवता कालेन ज्ञायमाना अवस्था नैव लक्ष्यन्ते ॥ आकाशे
गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनागमनावस्थादिशेषा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत् अनाद्यन्तत्वेषां प्रदेशान्तरप्राप्त्या

कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा । परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥ अनाद्यन्त
वतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना । अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥ नित्यो नैमित्तिक
श्चैव तथा प्राकृतिको लयः । आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥ एताः कुरुश्रेष्ठ
जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्त्वधाम्नः । लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कार्त्स्न्येन नाजोऽ
प्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥ संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ४०

प्रतिक्षणं या गत्यवस्थाः कल्प्यं नेतव्याः अपि विलयनात् रूपादिदर्शनेन तन्मध्यवर्तिन्यावस्थाः कल्प्यन्त इति नेह
तरसिद्धमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति नित्य इति चतुर्णां च समुपसंहरति एता इति ॥ ३९ ॥ लीलाविषया कथाः अ
जो ब्रह्मापि कार्त्स्न्येन अभिधातुं नेशः ॥ ३९ ॥ ननु यदीमा कल्पनाभिधातुं न शक्यन्ते तर्हि तदभिधानेन न तत्राह सं
सारेति विविधदुःखमेव दवाग्निरनलः तेनार्दितस्य पीडितस्य संसारसिन्धु उत्तितीर्षोः पुंसः श्रीभगवतो या ली
लातासां कथाः तासां रसः तन्निषेवणमन्तरेण अन्यः प्लवः उत्तरणसाधनं न भवति उपायान्तरासम्भवात् तेन क

१२

श्रोतारः स्रैक्षयायसंप्रदायप्रवृत्तिमाहपुराणसंहितामितित्रिभिः ॥ ४ ॥ सवैबादरायणः श्रीतस्म
इमांसंहितांप्राहेतिपूर्वेणान्वयः अमोसूतइतिपुत्रतःस्थितिनिर्दिशन्नाह नैमिषालयेनैमिषाख्यस्था
ने ॥ ५ ॥ इति श्रीभागवतटीकायां द्वादशस्कंधे व्याख्या ॥ ६ ॥ पंचमेनतस्मात्समासेनपरब्रह्मोपदेशतः ॥ राज्ञस्तक्ष
कसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणं ॥ एतत्पुराणश्रवणेनभयंप्राप्नोतिइत्यभिप्रेत्यपुराणार्थमनुस्मार

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ॥ नारदायपुराप्राहकृष्णद्वैपायनायसः ॥ ४ ॥ सवैमह्यं
महाराजभगवान्बादरायणः ॥ इमांभागवतींप्रीतःसंहितांवेदसंमितां ॥ ५ ॥ एतांवक्ष्यत्यसौ
सूतऋषिभ्योनैमिषालये ॥ दीर्घसत्रेकुरुश्रेष्ठसंपृष्टःशौनकादिभिः ॥ ६ ॥ इति श्रीभागवते
द्वादशस्कंधेपरमार्थनिर्णयेअवतरणिकाव्याख्यायां ॥ १ ॥ श्रीशुकः ॥ अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णंविश्वात्मा
भगवान्हरिः ॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रःक्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वंतुराजन्मरि
ष्येतिपशुबुद्धिमिमांजहि ॥ नजातःप्रागभूतोद्यदेहवत्त्वंनंक्ष्यसि ॥ २ ॥

यतिश्रवतिश्रयंभावः जगतःकर्ताब्रह्मापियस्यप्रसादजः प्रसादोत्रब्रह्मोत्पत्तिहेतुः ततोऽज्ञाननाशात्पर
तत्वः सर्वसंहर्ताकद्रश्चयस्यक्रोधसंभवोनस्वतंत्रः ॥ सविश्वस्यात्माभगवानत्रानुवर्ण्यते ॥ अतएवंभूतं
श्रीभगवतेश्रावणतः ॥ कृतोन्यस्माद्भयशंकेति ॥ एवंपुनःकृतार्थएवेत्यनुस्मारयतिपशुबुद्धिमविवे
कंयस्मात्त्वंनेदंपिंडरूपइत्याह नजातइतियथादेहः प्रागभूतएवाद्यजातोनंक्ष्यतिचनचैवंत्वं
पूर्वंनाभूः ॥ नवाद्यजातोसि ॥ अतोननंक्ष्यसि ॥ २ ॥ रामचंद्रायनमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा द्वा
टी
ख

न तु बीजांकुरवत्तत्तस्मात्पुत्रादिरूपेण त्वमेव भवति ॥ यथाहुः श्रुतिः ततः पुनरंकुराद्बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि
त्वयमेव भवसि पिता पुत्रेण पितृमान्योनिर्यो नाविति श्रुतेः अतस्त्वं न श्यसि कथं नंक्ष्यसीति चेन्न त्वं स्वन भ
विष्यसि स्तुति भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवत्त्वं न भविष्यसि ॥ यस्माद्देहादेः व्यतिरिक्तस्त्वं यथानलः का
ष्ठा[illegible]द्देहो जायते नात्मेति भावः ॥ ३ ॥ जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टांतेन प्रपंचयति ॥ स्वप्नेयथात्मनः शिरश्छे
दं स्वयं पश्यति ॥ एवं जाग्रत्येपि स्वस्य देहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ॥ ततस्तद्देहादात्मन इदं भ्रममात्रं स्वस्तुतेः स्वा

न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथानलः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा
शिरश्छेदं पंचत्वाद्यात्मनः स्वयं ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोमरः ॥ ४ ॥ घटे भिन्ने यथाका
शः आकाशः स्याद्यथा पुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥ मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्मा
णि चात्मनः ॥ तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

श्रीकाण्डः २

त्मजो मरश्चेत्यर्थः ॥ तदुक्तं आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयो भवाप्ययौ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वय
लक्षणः इति ॥ ४ ॥ तस्माद्देहोपाधिकोयमात्मनो जन्मादि संसारभ्रमः ॥ तस्मादुपाधिनिवृत्तौ [illegible]
मुच्यत इति सदृष्टांतमाह घट इति ॥ यथा पुरा घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तदंतर्वर्त्याकाश आकाश
व स्यात्तथा ॥ एवं देहे मृते तत्कृतानेन लीने सति ॥ ५ ॥ ज्ञानेन लयं संभावितमायाकृतमात्मनो देहाद्युपा
धिसंबंधप्रकारमाह ॥ मन आत्मनो देहादीन् सृजति ॥ तच्च मनो माया सृजति ततो मायायुपाधिसमुदाय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतदेवमदृष्टान्तमाहमार्येनस्नेह तिदीपस्यज्योतिषोदीपत्वंमात्मारूपः परिणामः नचैतत्लक्ष्यावीर्यं कर्मतदा
धिष्ठानस्थानीयंमनः वर्तिस्थानीयोदेहः अग्निसंयोगस्थानीयायाभ्यामात्दीपस्थानीयः संसारः इतियोज्यंदेहा
निबंधनः यद्वादेहकृतोमनसोनचात्मनः ॥ ९ ॥ एतोदीपवत्सेसावयवतत्रपतिनत्वात्माज्योतिर्वदित्याहनेति
नतनत अप्रतीयमानप्राण्माकृत इत्यतआह ॥ यद्व तिव्यक्ताव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अन्यः यतः स्वयं
ज्योतिः एतत्प्रपंचयति ॥ आकाशइवेति ॥ आधारोदेहादेः प्रपंचस्यअकेनानिविकारः ॥ नास्त्यत उपमाचयस्यसो
नेतोपमः ॥ ततोविभुः ८ ॥ एतत्समेवविवृतपन्याहएवमिति ॥ आत्मस्थदेहादयुपाधिस्थितेन ॥ आत्मस्वशविचारयन्तु

स्वस्थाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगायावदीयते ॥ ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः ॥ ९ ॥ व्यक्तः सत्तामात्रा
ल्यातायतेत्थविनश्यति ॥ ७ ॥ नतत्रात्मास्वयंज्योतिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः आकाशइवचाधारोध्रुवो
नन्तोपमस्ततः ॥ ८ ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवात्मशक्तिभिः ॥ बुध्यानुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचिंत
या ॥ ९ ॥ वादितोविश्ववाक्येनत्वोत्पत्तितत्त्वकैः मृत्यवेनोपपत्त्यतिमन्युमीश्वरं ॥ १० ॥ अहंब्रह्मापरे म.सू.नं.४
णामब्रह्माहंपरमंपदं एवंसमीक्ष्यआत्मानमात्मन्याधायनिष्कलं ॥ ११ ॥ दर्शनलोकेपादेत्लेलिहा
मानदाभिःण्याहथ्यानयत्यतिवे ॥ नैविषाननैः ॥ नदृत्यप्रिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः ॥ १२ ॥ कल्पयुत्तया ॥ १

द्रष्टु वेचमतितत्वकोनदेहेन इत्याह चोदितइतिनत्रहेतवः सत्यवइतिमन्युहेतवः ॥ ११ ॥ विमर्शप्रकारंप्रदर्शयन्त
त्वकादर्शनंदर्शयतिद्वाभ्यां स्लोकाभ्यां योहंसब्रह्मैवयद्ब्रह्मतत्दहमेवेतिसमीक्षन ॥ तत्राहंब्रह्मेतिभावनयाजीव
स्यशोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमितिभावनयाब्रह्मणः पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतिइतिव्यवहारोदर्शितः निष्कलनीरूपा
देआत्मनिव्रतात्मनि ॥ ११ ॥ विषयुक्तयानेदर्शनंग्रसंतेनत्वके लेलिहानसर्पयद्वालेलिहानेजिह्वाभिरोष्ठप्रान्त
संतिः शेषमास्वादयंतआत्मनः पृथक ॥ १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०द्वा०
टी०
५५

श्रीहरेः वेशमात्मनैर्यत्पृष्टवानतदेवतन्ने कथितं शिष्यस्य कृतार्थतापरीक्षणाय पृच्छति किमिति ॥ १३ ॥ इति
श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशस्कंधे पंचमः ॥ ५ ॥ षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पद्रोमादितत्क्रतान् । वेदशाखाविभागोक्तो
त्रिवेदव्यासवर्णनैः ॥ ततः श्रीमतः श्रीभागवतं नाम पुराणं निशम्य नाखिलात्मस्य श्रीहरिं विपश्यतीति निखिलेत्वा
मानिपश्यतीति तथा नतेन मूर्ध्ना तत्पादमूलमुपसृत्य तत्पादौ शिरसा स्पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ सिद्धः कृतार्थोऽस्मि य

एतत्ते कथितं तात यदात्मानं पृष्टवान्नृप ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इति श्री
भागवते द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ नमः ॥ एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद्व्यासात्म
जेन निखिलात्मदृशा समेन ॥ तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धांजलिस्तमिदमाह स वि
ष्णुरातः ॥ १ ॥ राजोवाच सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ॥ श्रावितो यच्च मे साक्षादनादि
निधनो हरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनां ॥ अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥ पु
राणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयं ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥ भगवंस्तक्ष
मृत्युभ्यो काादिभ्यो न बिभेम्यहं प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छा
मेवाहं म्यधोक्षजे ॥ मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥
तः अनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रह ॥ यस्मात् श्रावितः स्वरूपतः श्रावितो हरिः साधवच्च ॥ २ ॥ अशौष्म श्रुतवंतः भवतः सकाशात् ॥ ४
होऽस्मि तुक्तं ॥ नेदर्वा विक्रमोऽस्तीति हे भगवन्निति यतस्त्वया दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथं भूतं अभयं यतो निर्वाणं केवल
रूपं ॥ ५ ॥ किं भयं श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्राह हे ब्रह्मन्नाहं किंचित् श्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां देहि निवा
वमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यसीति तत्राह मुक्ताः कामाशया यस्मात्तद्वासना येन तच्चेतः अ

५

हः

१५

ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्कालं तेन ज्ञाननिष्ठो भवतीति चेन्नाह ॥ भक्त्या चैवेति चकारान्नमस्कारादयस्तत्त्वज्ञस्यैवै- त्मा २
त्यवादनं भवेनेति ॥ ७ ॥ आत्मना बुद्ध्यात्मानमतः आत्मनि प्रत्यक्प्रकाशे समाधाय श्रीपरमानंदयोः ॥ अस्य शा- दुर्गे २
स्तः लीनप्राणः निश्चेष्टस्तः यथा तरुः स्थाणुः ॥ ८ ॥ तमेव विशिनष्टि आक्रूलेशागवेर्धिर्षि ॥ ९ ॥ तदेवं ब्र
ह्मभूतं तस्मिन् तात्त्विकमात्मनादिकं पिष्टपेषणं स्वाभवदिति दर्शयन्ति तत्त्वके इत्यादिभिः द्वैविध्याः ॥ ११ ॥ नैवि

भक्त्यानेन च विरसं मेत्तानविज्ञानदिष्टया भवनादर्शितं तेन मे परं भवाय तः पदं ॥ २ ॥ सतः इत्युक्तः तम
नुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ॥ जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ५ ॥ परीक्षिदपि राजर्षिरात्म
न्यात्मानमात्मना ॥ समाधाय परं दध्यावस्पंदासुर्यथा तरुः ॥ ६ ॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गंगाकू
ले उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतो महायोगी निःसंगः छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन
द्विजसूनुना ॥ हन्तुकामो नृपं गच्छन्ददर्श पथि कश्यपं ॥ ११ ॥ तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विष
हारिणं ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशन्नृपं ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना
बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनां ॥ १३ ॥ हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ॥ विस्मि
ता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वाप्सरसो जगुः ॥ ववृषुः पुष्पवर्षाणि
विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥

एवं चिकित्सया परीक्षिद्दृष्टा तेन दृष्टा नैनाययागान्तेन तक्ष्यालीढ्वा दहनस्तस्य भस्मभूतस्य पुनरंकुरादिस-
र्मेर्निस्यायनादिबहादिर्णानदपादितः द्रविणार्थैनैः संनद्धनतानिवर्त्यौ द्विजरूपेणानिरोहितः सन्नस्पृद
शत ॥ १२ ॥ न च पूर्वकृत्यमिव जातं स्यादं ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥ न च तत्तत्राणं सर्वेषां उः खे चेति ततः परमुत्सवमाह

मार्कण्डेयपुराणे ४९ ॥

प्रासंगिकमाह ॥ जनमेजयइत्यादि ॥ सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानः यथा वदाज्ञा होवेतिवा ॥ सर्पैर्वा हवे
कारणमाह संक्रुद्ध इति ॥ १८ ॥ कस्मान्न तक्षको न दग्धो हे तेनयुक्ताः संते द्विजा जगुः वमिति ॥ १९ ॥ ऋत्विजः प्रति
प्राह हे हे द्विजेंद्रसहिताः किमिति न पात्यते ॥ २ ॥ राज्ञो वाचः श्रुत्वा प्रजुह्वुः ॥ सोऽत्र माहात्म्यं दर्शयति ॥ तत्र

जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षभक्षितं ॥ यथा जुहाव संक्रुद्धो नागानां सत्रे सह द्विजैः ॥ १६ ॥ सर्पस
त्रे समिद्धेऽग्नौ दह्यमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेंद्रं भयसंविग्नः तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७ ॥ अपश्यंस्तक्ष
कं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥ तं गोपायति राजेंद्र
शक्रः शरणमागतं ॥ तेन संस्तंभितः सर्पः तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥ पारीक्षित इति श्रुत्वा प्रा
हर्त्विज उदारधीः ॥ सहेंद्रः तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राः सहें
द्रं तक्षकं मखे ॥ तक्षकाशु पतस्वेह सहेंद्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥ इति ब्रह्मोदितैराक्षेपैः स्थानादिंद्रः प्र
चालितः ॥ बभूव संभ्रांतमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥ तं पतंतं विमानेन सहतक्षकमंबरात्
विलोक्यांगिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥ नैष त्वया मनुष्येंद्र वधमर्हति सर्पराट् अनेन पी
तममृतमथ वा अजरामरः ॥ २४ ॥ जीवितं मरणं जंतोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ॥ राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य

केति ॥ इहाग्नौ आशु पत समरुत्वता मरुद्गुणवता इंद्रेण सह ॥ २१ ॥ ब्रह्मणा ... आक्षेपैः परुषै
वाक्यैः सतक्षकः ॥ २२ ॥ अमृतपानादजरामरः तथापि पितृमारकं दहाम्यामीति चेत्तत्राह जीवितमिति
गतिः परलोकः अन्योऽन्यमरणनिमित्तमपि ॥ दुःखं तेन न कृतेत्यपि न शंकनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केषमन्यः स्वावहः त्वप्रदातानां नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादिति चेत्तत्राह॥ सर्पादिना जंतुः पंचत्वं मृत्युमृच्छ
तिशस्त्रमोतीतियत्तत्तदा स्वेहकर्मैव भुंक्ते॥ स्वकर्मप्रयुक्तरूपावसर्पादयो स्वांतत्राइत्विभावः॥२४॥ संस्थीयेत समाप्य
तां तच्छाभिचारिकं हिंसाफलं दिष्टं प्राचीनकर्म॥ अतः सर्पानट्टांयुप्रयुक्तस्यतत्वाप्यंयनापराय इति भावः वाकति
हृदस्यति॥२५॥ नन्वेकथं विदुषामप्येवं संमोहः॥ यतः बालकोपात्परीक्षितो मृत्युर्जनमेजयकोपात्सर्पाणामभि

सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यः क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप॥ पंचत्वमृच्छते जंतुर्भुंक्ते प्रारब्धकर्म तत्॥२४॥ तस्मात्सत्र
मिदं राजन्संस्थीयेताभिचारिकं सर्पा अनागसो दह्यन्तां जनैर्दिष्टं हि भुज्यते॥२५॥ इत्युक्तः स तथेत्याह
महर्षेर्मानयन्वचः॥ सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिं॥२६॥ सैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽ
लक्षणा यया मुह्यंत्यस्यैवात्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः॥२७॥ ॥ ॥

न्यादि तत्राह सैषेति तथा महत्त्वं दर्शयति॥ अलक्षणा न लक्ष्यते इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः॥ अमोकेत्यन
त्राह॥ यस्यामस्यैव विष्णोरेवात्मभूताः अंशभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः कोपादिभिः भूतेषु देहेषु
मुह्यंति वाध्य बाधकतां व्रजंतीत्यर्थः॥ न तु श्रवणादिना बाधितया कृतो मोहः॥ स्यान्नेत्याह॥ अबाधया
बाधितुमशक्यया॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰

कथं तर्हि मायया तत्कर्मनिवृत्तिरित्याशंक्य श्रीविष्णुस्वरूपोऽपि पूर्वकं तद्भावनात् सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुप
संहरन्निनमस्यति पंचभिः दंभीति मायया कपटवानयं पुमानित्येवं भूतया या बुद्ध्यावमतं उल्लिख्यमानया मायेत्यर्थः
स्वात्मवादे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यन्मायया नैराजितानप्रकाशितं किंतु भीनेव सकार्ये मोहादिक
मकुर्वती कथं विहन्तेतरतिष्ठति पायते त्यर्थः तदुक्तं तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि । यन्मायया दुर्जय
या मां वदंति जगद्गुरुं विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथे मुया ॥ विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः

न यत्र दंभीत्यभयाविराजिता मायात्मवादे सकृदात्मवादिभिः न यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च
संकल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं ॥ तदेतदु
त्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य चोर्मीन्विरमेत्स्वयंमु
निः ॥ ३१ ॥ राम ॥

यदिति किं च यत्र यस्मात्तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवादो यदि नास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादानां तस्य च विशेष
ती तत्त्वादिति भावः संकल्पविकल्पावृत्तयो यस्य तन्मनोऽपि यत्र नास्ति संकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ २ ॥ किंच
सृज्यं कर्म सृजनात् कारकवर्गाणां सदृश उभयोः सृजतां रूपः परं संश्रयः फलमपि सृज्यस्वरूपालेव विना जीवस्त्र्य
हंकारात्मकोऽपि यत्र नास्ति ॥ तत एवं उत्सादितानि निरस्तो बाध्यबाधकौ यस्मिन् ॥ तदेव तत्स्वयंप्रकाशस्वरूपमित्यर्थः
तत्रात्मनि स्मीन्तरंगान्स्वहंकारादीन् निषिध्य विरमेत विशेषणं कीटादिन्यायः ४ ३१ ॥ ॥ १०

पतेद्देहस्तवं परमात्मनं तीत्याह ॥ परमिति यदेतन्नदेवं वैस्तवं पदं स्वरूपमामनंति के अतन्नत्रात्मत्याति दिक्रांतं सि
सृक्षवः पक्षमिकवः यतः अनन्यसौहृदाः नास्ति अन्यस्मिन्सौहृदं येषां ते अतो देहात्मपंदे हाद्यहंभावं विसृज्य
देहे अहंकाराभावादन्यत्र सौहृदं नास्ति अतस्तत्पक्षमिकवः इत्यर्थः कथं नेति नेति नेतीत्येवं ॥ अत्र विद्वदनुभवमपि
प्रमाणयमिहदोपगृह्यध्यानादिनातनः समाहितैरवसितं निश्चितं युद्धाश्ववसितमवं बद्धं आत्मतया
गृहीतमित्यर्थः ॥३१॥ एवं प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति ॥ एतदिति देहमहमिति ॥ गेहजं ममेति ॥३२॥ आसु

परं पदं वैष्णवमामनंति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ॥ विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोप हृ
गुह्यावसितं समाहितैः ॥३२॥ त एतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमं पदं अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगे
हजं ॥३३॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥३४॥
नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां ॥३५॥ शौ
नक उवाच पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्च कथिता व्यस्ता एतत्सौम्याभि
धेहि नः ॥३६॥ सूत उवाच समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ हृद्याकाशादभून्नादो वृ
त्तिरोधाद्विभाव्यते ॥३७॥

पायमाह अतिवादानिति ॥३४ आत्मसमाप्तौ गुरुं प्रणमति नम इति कृष्णा
यद्वैपायनाय ध्यायनागमधिगतवानस्मि ॥३५॥ इमां संहितामध्यगामित्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागे
विशेषतो वृत्तस्सर्ववेदविभागमपि प्रसंगात्पृच्छति पैलादिभिरिति हे सौम्य ॥३६॥ तत्र प्रथमं वेदाविर्भाव
प्र कामभाह ॥ समाहितात्मन इति त्रिभिः ब्रह्मणो हृदि य आकाशः तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णौ पिधाने।
श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिभिरपि विभाव्यते विनर्को ते ३७

श्री मा हा टी १९

प्रसंगाद्ब्रह्मोपासकानां मोक्षफलमाह ॥ यस्य नादस्योपासनया योगिनो मलं धूत्वा मोक्षो लभ्यते तं भूतमतो
नमाह द्रव्यमधिभूतं क्रियाप्रख्यातं कारकमधिदैवं त्रिधाभूतां प्राप्य स्पतितस्यातो ॥ ३८ त्रिवृत्त्रिमात्रः कंठोष्ठ
दिभिः उच्चार्यमाणो य ओंकारः स्यान्तरमप्रतिन्यायेन भावात् ॥ सत्त्वतया न विशिनष्टि अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः
तदेवाह स्वराट् स्वतएव हृदि प्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति यन्नादिति निरुमकं खं लिंगशब्दविशे
षणान्नाम लिंगं यो मनंक ॥ ३९ ॥ कोसौ परमात्मा तमाह शृणोति इमं स्फुटमव्यक्तमोंकारं तेन तु जीवएव तं श्रृ
णोतु तेनाह सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना श्रुतिविकपिप्रत्रे सति जीवस्तत्कारणाधीनज्ञानवात्

यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवं ॥ ३८ ॥ ततो
भूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥ यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥ शृणोति य इमं
न्य२ स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ॥ येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मणः
साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥ स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनं ॥ ४१ ॥ ॥ । ॥ । ॥

ननु द्रष्टा श्रोता न उपलब्धिस्तु तस्य परमात्मन इत्याविर्भावकेवेति भावः ॥ ईश्वरस्तु नैवं यतः सुप्तमृतकश्रोत्रेऽपि दृ
एव गीरघ्राणे च स्यात्तथाहि स्वसमये यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता विलीनेंद्रियत्वात् अतो यः
तदा शब्दं शृण्वन् जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैवं द्रष्टृत्वमोंकारः न विशिनष्टि सार्थेन यन्नदृ
हृतीव्यज्यते यस्य च हृदाकाशे आत्मनः सकाशात् यत्किरभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥ किंच स्वधाम्नः स्वस्याश्र
यः कारणाय ब्रह्मणस्तस्य किं च परमात्मशब्दभूतस्य मम नित्यदेवतावाचकोऽपि निर्दिश्येनाह स इति सर्वमंत्राणा
मुपनिषदां रहस्यस्य तत्त्वरूपमित्यर्थः तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणं बीजत्वे प्रसिद्धिका विनामाह सना
॥ ॥ ॥ ॥ तनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदानीं ततः सर्वेश्वरो वेदान्यतिश्च कारः समाह ॥ तस्य हीति त्रयः विसत्या पुरुका भावाः येषु कार्येकोरैः पार्थितेन तत्कारणा
न्तानितनिवाहगुणाः सनातस्य नामानि शब्दयजुः सामानि ग्रन्थीभूतेनस्य लोकाः इत्यनयोनाग्रदायाः ॥ ४१ ॥ ततस्त
स्या वेतीभ्यः प्रत्यगणां समाम्नायं समाहारं तमेवाह ॥ अतः स्याचरलवाः इष्माणाः शषसहाः स्वरास्य कारणाः ।
स्पर्शाः कादयः इत्यादीनां श्रुम्यादिशब्दात ॥ निह्कमलीयादयः त पवं लक्षणोस्तरूपेद्यस्यान ॥ ४२ ॥ विभुर्व्व
तुर्मुखस्वरूपो भगवान ॥ अस्तृजदिति एवं स्येवानुषंगः ॥ चातुर्होत्रं विवक्षया च त्वारो होत्रोपलक्षिता कृत्विः ।

तस्य तस्यां समस्वेयावर्णाम्नाकारायाभ्युद्यह ॥ पार्थितेयस्ययाभावागुणनामार्थस्त्रय ॥ ४१ ॥ त
तोऽत्र समाम्नायमसृजद्भगवानज ॥ अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्श दीर्घादिलक्षणा ॥ ४२ ॥ तेनाशोवतु
रोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयामास
ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान ॥ ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन ॥ ४५ ॥ ते परम्परया प्राप्तान
शिष्यप्रशिष्यैर्धृतव्रतैः चतुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥ क्षीणायुषः क्षीणसत्वान्दुर्मे
धान्वीक्ष्य कालतः वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन्भगवा
लोकभावनः ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

जः चत्वारो होतारः ते स्युः हेयं होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रान्मरीच्यादीन्वेदान्ब्र
ह्मकोविदान्वेदोच्चारणादिनिपुणान ॥ ४५ ॥ एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरमादिः यस्य तदंलक्षणास्य ।
कालस्य तस्मिन्द्वापरांते वेदविभागप्रसिद्धेः पूर्वं तनु सम कालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ताविभक्ताः
॥ ४६ ॥ तत्र हेतुः क्षीणायुषः जनाननहि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वात ॥ अनादेरपौरुषेयस्यात ॥ अन्याशंक्याह हृदि
स्थेति ४७ एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वतमन्वन्तरे विशेष

अंशः मायातस्यांशः सत्वंतस्यकलयांशेनअवतीर्णः सनचतुर्विधमेवाह ऋगादिमंत्राणांराशीनृवर्गशः
तेन्यकरणभेदेनउद्धृत्ययथानेकविधमणीनांराशेः मणिगणाः पद्मरागादयोविविच्यउद्ध्रियंतेतद्वदुद्धृत्यतेभ्यश्चत मैत्रे २
स्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥४९॥ तासांसंहितानांमध्येएकैकां ॥५०॥ ऋक्समुदायरूपांबह्वृचाख्यांनिगद्यश्रेष्ठा।
पठ्यमानत्वान्निगदाख्यं ॥५१॥ छंदस्सुगीयमानत्वात् छंदोगाख्यांसंहितां ॥५२॥ तत्रऋचःपक्षवादोशाखा।

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलयाविभुः अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधं ॥४८॥ ऋगथर्व
यजुःसाम्नांराशीनुद्धृत्यवर्गशः चतस्रःसंहिताश्चक्रेमंत्रैर्मणिगणाइव ॥४९॥ तासांसचतुरःशिष्या
नुपाहूयमहामतिः एकैकांसंहितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः ॥५०॥ पैलायसंहितामाद्यांबह्व
चाख्यामुवाचह वैशंपायनसंज्ञायनिगदाख्ययजुर्गणं ॥५१॥ साम्नांजैमिनयेप्राहतथाछं
दोगसंहितां अथर्वांगिरसींनामस्वशिष्यायसुमंतवे ॥५२॥ पैलःस्वसंहितामूचेइंद्रप्रमितयेमु
निः बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकां ॥५३॥ चतुर्धाव्यस्यबोद्ध्यययाज्ञवल्क्यायभार्ग व२
व ॥ पराशरायाग्निमात्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान ॥५४॥ अध्यापयत्संहितांस्वांमांडूकेयमृषिंकविं ॥ त
स्यशिष्योदेवमित्रः सौभर्यादिभ्यऊचिवान् ॥५६॥

विभागमाहपैलइति ॥ स्वसंहितांद्विधाविभज्यइंद्रप्रमितयेबाष्कलायचऊचे ॥५३॥ सबाष्कलोपिस्वसं
हितांचतुर्धाव्यस्यबोध्यादिभ्यःचतुर्भ्यःशिष्येभ्यआहहेभार्गव ॥५४॥ इंद्रप्रमितिरपिस्वांसंहितां।
स्वतंमांडूकेयमध्यापयामासतस्यमांडूकेयस्यशिष्योदेवदत्तिः ॥५६॥

तस्मात् माण्डूकेयस्ततः शाकल्यो वात्स्यादिषु पंचस्वथात । नानव्याख्यां मासेन्यथैः ॥ १० ॥ तच्छिष्याः शाकल्य
शिष्याः स्वसंहितां त्रिधा विभज्य चतुर्थं वैदिकाः पदार्थं व्याख्यानत्रयं निरुक्तं च वक्तुं बाबलकादिभ्यः उक्त्वा मौद्
दो ॥ ४ ॥ बाष्कलिः पूर्वोक्तस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः वैलायन्यादयः नमासश्च अध्यापितवान् ॥ ५ ॥ अध्यायलोपसं
हारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह बह्वृचाः इति एतच्छंदसां पतेषां छंदसां ॥ ६ ॥ यजुर्वेद इति त्रिविधयशाखोत्पत्ति कु३

शाकल्यस्तन्मुनस्तोनुपंचधा व्यस्य संहितां । वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वथात् ॥ ५०
नानकर्णं पञ्च तच्छिष्याः संनिरुक्तो सुसंहिताः । बालाकपैजपैतालबिरजेभ्यो द्वादौ मुनिः ॥ ५१ ॥ बाष्क
लेर लिः प्रतिशाखेभ्यो बाष्कल्याख्या संहिताः । वक्तेबालायनिर्भज्य कासारश्चैव तान् दधुः ॥ ५२ ॥ ब
ह्वृचाः संहिता एता एपभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । एतेनैतच्छंदसां व्यासे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ वैशंपा
यनशिष्यावै चरकाध्वर्यवोभवन् । यैश्चीर्णं ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतं ॥ ५४ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तत्
छिष्य आहाहो भगवन् कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येहं सुदुश्चरं ॥ ५५ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह
कुपितो याह्यलं त्वया । विप्रावमंत्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ५६ ॥ देवरातसुतः सोपि छ
र्दित्वा यजुषां गणं । ततो गतोथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ५७ ॥ ॥

[illegible]यति प्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्या इत्यादिना चरकनामनिरुक्तिमाह यैश्चीर्णं ब्रह्म
रिति ब्रह्महत्यारूपमंहः क्षपयतीति तथा ततस्य गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तच्चरणाच्चरकाः इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तच्छि
ष्यः । वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत् सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति ॥ ५९ ॥ वि
प्रावमंत्रा अवज्ञाकर्त्रा मदधीतं मा भुत्यजेति ॥ ६० ॥ देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६१ ॥ ॥॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
गो
टी
४८

ज्वालिभिर्भ्यादानंनविंदूपेणानुवितमिति ॥ तिनिराः पतिविशेषाः भूत्वा आरद्धः तत्तत्त्वेतैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः
सुपेशलाः नातिरस्याः बहुवचनं सर्वांतरभेदविवक्षया ॥ ८४ ॥ कएवमाख्यादिनोपाख्योअसैवामाह ॥ याज्ञव
ल्क्य इत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्य व्यासेन विभज्य प्रवृत्तवादविद्यमानानि अपि कानि गवेषयन् मृग
यन् सूर्यस्य सम्यक्तुष्टाव इष्टवेदानां तथा च श्रुतिः त्राभिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते ॥ यजुर्वेदेन ति
ष्ठति मध्य आहुः ॥ सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति ॥ ८६ ॥ ॐ नमो भगव

यन्नृषि निन्निरा भूत्वा तल्लोलुपतया ऽऽदद्धुः तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ८५ ॥ या
ज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंस्तदा यजूंषि गवेषयन् ॥ गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरं ॥ याज्ञवल्क्य
उवाच ॐ नमो भगवते आदित्याय अखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विध
भूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानाम् अन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिना व्यवधी
यमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां ।
लोकयात्रामनुवहति ॥ ८७ ॥ ॥

दृणलवः

तेषां आदित्याय तुभ्यं यो भवानेक एवमां लोकयात्रां प्रवहति नमस्कारः तदेव दर्शयति अखिलजगतामा
त्मस्वरूपेण अन्तर्हृदयेषु कालस्वरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति ॥ अखिलजगतामित्यस्य प्रपंचः चतुर्वि
धेति हृदयान्तर्वर्तित्वेऽपि जीववत्तेनोपाधिना व्यवधीयमानः ॥ अनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेण तत्त्वस्य
प्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयो यवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेनापां आदानविसर्गा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वितीयपादार्थानुवर्तनेन स्तोतियद्गृहेवतिहविभुर्यर्षभदेसवितः यदप्यंभगवतः नवमंडलंतयतिततस
मपिभ्रीमहिसम्यगासिमुखेनध्यायमपुनस्तस्यैवसंबोधनं॥ अत्रहे त्रिषुवर्णांचैवैदिककर्ममार्गेणानुवर्तता
मक्रानायान्यखिलानिदुरितानिनितत्फलानिहृजिनानितेडः दोनितषांवीजमज्ञानंचतेषामवभंजेनविना
शकअज्ञानविनाशकेत्यर्थः हेतपनेति॥ ६४॥ तृतीयपादेनस्तोतियद्देतियोभवान्ध्यावरजंगमसम
स्तानांस्वाश्रयाणांजीवानांमनइंद्रियप्राणगणान॥ स्वनाम्नेनोजर्ईनस्त्वयमात्मैवांतर्यामीसन् प्रचोदयति।

यद्दहत्वावविभुर्यर्षभसवितरदत्तपतिमनुसवनमहराम्नायविधिनाधतिष्ठमानानामखिलदुरित
वृजिनबीजावभर्जनंभगवतः समभिधीमहितपनमंडलं॥ ६५॥ यदहस्वांस्थिरचरनिकराणांति
नन्निकेतनानांमनइंद्रियासुगणानामात्मनः स्वयमात्मांतर्यामीप्रचोदयति॥ ६६॥ यएवंमेलो
कमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगदग्रहगिलितंमृतकमिवचेतनंमवलोक्यानुकंपयापरम
कारुणिकः ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनंश्रेयसिस्वधर्माख्यात्मविषयेप्रवर्तयति॥ अवनिप
तिरिवासाधूनांभयमुदीरयन्नटति॥ ६७॥ परितआशापालैस्तत्रतत्रकमलकोशांजलिभिः
पहृताहणः॥ ६८॥ अथयह भगवंस्तवचरणनलिनयुगलंत्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमयातयामय
७२
र्वतयति॥ ६८॥ तृतीयपादेमेवमंडलस्यपरतयाव्याख्यातृणांस्तोतियएवेति॥ यएकभगवानप्रतिकरालव
दनांधकारसंज्ञाजगदग्रहस्लेनगिलितं॥ अतएवमृतकमिवचेतनंस्वधर्मीख्ये॥ यदात्मावस्थानेअन्यकुव
र्णनंतेदवप्रेयस्तस्मिन॥ प्रवर्तयति किंचयोभवानवनिपतिरिवाटतियाश्चनि॥ ६९॥ आशापालैर्विद्रादिभिर्दिक्या
लैः॥ कमलकोशपुटैः तत्तुल्यैःवांजलिभिः उपहृताहणाः दत्तार्घ्यः॥ ७०॥ यएवंभूतः त्वमस्यअतः हस्कृ
ंट अयातयामानितत्रेप्ययावदविज्ञानानि यजूंषितेन्कामाहउपसर्पामिभजामि॥ ७१॥

श्री
भाग्व
टी
२१

एवंस्तुतः प्रसादितश्च ॥१३॥ पंचदशशाखिवायाः अनेनरूपविभिन्नैर्यजुर्भिर्वकरोत् ॥ ऐतेविवपाठेस याज्ञवल्क्या
त्तैर्यजुर्भिर्वकेवादितिजगृहुरधीतवंतः रविणाश्वरूपेणावाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेनवेगेनत्वा मंत्र्युक्ताः त्यक्ता
शाखाः वाजसनीसंज्ञाः ताः शाखा इतिवा ॥१४॥ सामवेशाखाविभागमाह जैमिनिरिति तत्सुतः तान्यापु सुमंतुसु २
त्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकां प्राह ॥१५॥ तच्छिष्योजैमिनिशिष्योमहान् अतिमेधावी सहस्रसंहितारूपभे
दंचक्रे साम्नातं संहिताभेदं ततस्तदनंतरं ॥१६॥ सुकर्मणः शिष्यएकः कौशल्योहिरण्यनाभः पौष्यं

सूतः ॥ एवंस्तुतः सभगवान्वाजिरूपधरोहरिः यजूंष्ययातयामानिमुनयेदात्प्रसादितः ॥१३॥ य
जुर्भिर्वकोत्ताखावारदशपंचशतैर्विभुः जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ॥१४॥ जैमि
नेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्तनयोमुनिः सुतन्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राहसंहिताम् ॥१५॥ सुक
र्मचापितच्छिष्यः सामवेदतरोमहान् ॥ सहस्रसंहिताभेदंचक्रेसाम्नांततोद्विजः ॥१६॥ हिरण्यनाभः
कौशल्यः पौष्यंजिश्चसुकर्मणः ॥ शिष्यैजगृहतुःचान्यश्चैवत्याब्रह्मवित्तमः ॥१७॥ उदीच्याः सा
मगाः शिष्यास्तस्यपंचशतानिवै ॥ पौष्यंज्यावंत्ययाख्यापितास्प्राच्यान्प्रवर्त्तते ॥१८॥ लोगाक्षिर्मी
गालिः कुल्पः कुसीदः कुक्षिरेवच ॥ पौष्यंजिशिष्याजगृहुः संहितास्त्रिशतंशतं ॥१९॥ ॥

जिनोमेकः ॥ तौजगृहतुः प्रावंत्यप्राच्यः तस्यैवशिष्यः सोपिन्नयाह ॥१७॥ पौष्यंजपर्वंत्ययैवपिचका ॥
तद्धिरण्यनाभस्यापिपंचशतानिशिष्याआसन् ॥ तेतावतीः शाखायथायथंजगृहुः तानुदीच्यान्सतः
प्र२ कात्वतः कांश्चिच्छाख्याश्चवेत्तनरस्यर्थः ॥ यथोक्तेवैसवे ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्याः तस्यपंचशतानसृताः
हिरण्यनाभप्रावंत्यः संहितायेद्विजोत्तमैः गृहीतास्तेपिवोच्यंतेप्राच्याः सामगाइति ॥१८॥ लोगन
स्यतेषांत्रयाणांसुकर्मणः शिष्याणांशिष्यानवेः शाखाबाहुल्यंदर्शयति लोगादिरिति त्रिंशद्भ्यो १९ ॥

२१

कौत्सेनाम हि वणपनामस्य शिष्याः स्वशिष्येभ्यऽवे शेषाश्चान्याश्चपि श्रुतिहाः गाणवानाश्चर्ववत्यः स्वशिष्येभ्यऽवे ८
३॥ श्रीभगवार्थदीपिकायां हादशस्कंधे छः ८ सप्तमेथर्ववित्सावः पुराणां लक्षणादीनि फलभावावतस्कते ॥ क्रमशः
मुमथर्ववेदविभागमाह शिष्यं कबंधनामानं स्वकां स्वकीयां संहितां सा शिष्यापि तां द्विधा विभज्य तदकं वेस्स
वेदसमुनिः समुं तत्वमिंपुतिः शिष्यमध्यापयामास कबंधसापितां द्विधाकृत्वा ... वेददर्शायेतयोः यतवा।

अथर्ववे ८ — पथ्या २

तृ२

कृतोदि हि वणपनामस्य चतुर्विंशति संहिताः शिष्यान्पृथक्स्वशिष्येभ्यः शेषाश्चावंत्यश्चालवान ॥ ८-॥ ३॥ श्री
भगवतेनकदग्रथके वेष श्लोष्याय ॥ ४॥ स्त ॥ अथर्ववित्समंतु स्वशिष्यमध्यापयत्सकां ॥ संहितां सापि प
थ्याय वेददर्शायचोक्तवान ॥ १॥ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः वेददर्शस्य शिष्याः ते
पथ्याशिष्यान्तेयाशृणु ॥ २॥ कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाप्यथर्ववित ॥ ३॥ बभ्रुः शिष्योऽंगिरसः सैंधवा
यनपवच ॥ अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथापरे ॥ ४॥ नक्षत्रकल्पः कल्पश्च सावर्णिक्तनवाः वे
दांगायनहारीतोमध्यदेपादाणिकाश्मे ॥ ५॥ अधीयंतत्र्वसाशिष्यात्संहितां सोऽपि तु श्रुत्वान ॥ पकैकामहमे
तषां शिष्यं सर्वासुमध्यगां ॥ ८॥

तृ ५

निति ॥ तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य वेदः शिष्यानध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीन्शि
सार्थनाह शौल्कायनिरिति ॥ ४ नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्च द्वितीऊक्तेन नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां नत्येव
च ॥ चतुर्थः स्यादांगिरसः शान्तिकल्पश्च पंचमः इति नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्रत्रामभिख्यात ॥ ५ मत्यितु
श्रुत्वा ॥ इति प्रथमेश्चासं च षट्संहिताः कृतामाप्येत्रयोमद्यणायथाशदात ॥ तस्यचश्मलोरदेत्तत्र यहिणद्यः प
कैकां संहितामधीयेत तषां तेषां स्वशिष्याः इत्यतः सर्वाः समधीतवान ॥ ८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तद्देशकथनायदर्शयति२

श्री भाग टी २२

रामशिष्यो योऽकृतव्रणः एवं चत्वारो वयं मूलसंहिता इत्यनेनान्वयः संहिताबाहुभ्यां सूचितं ॥ ७ ॥ श्रीमच्छुकप
रीक्षिद्राजर्षिसंवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं उद्देशकथनाय दर्शयति ॥ ८ ॥ अस्य विश्वस्य सर्गो विसर्गो
वृत्त्याम्पोषणमूतयः मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ इत्यत्रोक्तस्यानपोषणोवृत्तिरक्षाशब्दा
भ्यां उक्तेन मन्वन्तराणि मन्वंतराणि वंशो वंश्यानुचरितमिति ईशानुकथाः संस्थानिरोधः ॥ अनेनैवात्यंतिक
लयरूपामुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्योति या गृहीता ॥ ९ ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तमथ
ऊ८

कश्यपोहंचसावर्णी रामशिष्योकृतव्रणः ॥ अधीमहि व्यासशिष्याच्चत्वारो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥ पुराणलक्ष णं
णं ब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥ ८ ॥ सर्गोस्याथ विसर्गश्च वृत्ति
वंशो २ रक्षांतराणि च वंशो वंश्यानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचि
त्पंचविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥ अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोहमः ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रिया
र्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

महापुराणं विदुः ॥ केचित्पंचविधं सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च वंश्यानुचरितं चेति पुराणं पंचल
क्षणमिति महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया यायत्र दशापि लक्षणानि निरूप्यंते तेन महापुराणं यत्र त
ल्पेषां पंचस्वेवांतर्भावस्य विवक्षया ॥ तदल्पमिति व्यवस्थायत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे षड्भिः अव्या
कृतेत्यादिना प्रधानस्य गुणानां क्षोभतया महान् ॥ तस्मात्त्रिवृदहंकारः तस्माद्भूतमात्राणां सूक्ष्माणां शब्दादीनां इंद्रि
नद्रियाणां च स्थूलानां देवतानां च संभवः सर्गः कारणसृष्टिः सर्ग इत्यर्थः उच्यत इति यथापेक्षोऽनेनाप्यनु

श्री भा टी स्क १२
२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विसर्गोयाचष्टे पुरुषेणेश्वरेणानुगृहीतानामेतेषां महदादीनां पूर्ववासनाप्रधानो यः समाहारः कथंभूतः चराचरप्राणिरू
पो बीजाद्बीजमिव प्रवाहपतितो विसर्ग उच्यत इत्यर्थः ।।१२।। चराणां भूतानामचराण्यन्नानि चराणां च कारार्त्स्वराणां च कामाद्वृत्तिः नृ
णां तु स्वेन स्वभावेन कामाच्चोदनयापि वा या नियता वृत्तिः जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः ।।१३।। तिर्यङ्मनुष्यदेवेषु
ऋषिषु ये अच्युतावताराः ।। तेषामीहा लीला सा विश्वस्य रक्षोच्यत इत्यर्थः ।। यैरवतारैरिति समासान्तः कृष्णस्य कथं विलंबः त्रयी
द्विषो दैत्याः ।।१४।। षड्विधं मन्वंतरमुच्यते षड्विधत्वमेवाह मनुरिति मन्वादयः षडेते वर्गाः स्वस्वाधिकारेण यत्र वर्तंते तन्मन्व

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।। विसर्गोयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरं ।।१२।। वृत्तिर्भूतानि भूतानां चरा
णामचराणि च कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा ।।१३।। रक्षाच्युतावतारेहा विश्वस्यानु युगे युगे ।। ति
र्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यंते यैस्त्रयीद्विषः ।।१४।। मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।। ऋषयोंशावतारा
श्च हरेः षड्विधमुच्यते ।।१५।। राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोन्वयः वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधरा
श्च ये ।।१६।। नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको लयः ।। संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः
हेतुर्जीवस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।। यं चानुशायिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ।।१८।।

तरइत्यर्थः ।।१५।। वंशमाह ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्येषां तु राज्ञामित्यर्थः तेषामन्वयो वंशः तेषां वृत्तं ये च तद्वंशधरास्तेषां च
वृत्तं वंशानुचरितमुच्यते ।।१६।। अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो नित्यं निष्पन्नस्य यद्वा मायातो यश्चतुर्विधो लय इति ।।१७।। अ
स्य जगतः संसारहेतुर्निमित्तं जीवः ।। सोत्र हेतुरुच्यत इत्यर्थः तस्य निमित्तमाह ।। अविद्यया कर्मकारकाः कर्मक
र्ता जीवादृष्टप्रधानत्वाद्विश्वसर्गादेः ।। स तत्र हेतुरित्यर्थः ।। ननु अनुशायी निमित्तमिति केचित् ।। अव्याकृतमित्यपरे तं
प्राहुरयमिति चेन्न पर्यायत्वेनानुशायिनं उपाधिप्राधान्यविवक्षया अव्याकृतं ।।१८।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०द्वा
टी०
६५

अपाश्रयमाह। व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासु जीववृत्तयो वर्तन्त इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञाः तेषु मायामयेषु सा
क्षितया अन्वयः समाध्यादौ च व्यतिरेको यस्य तद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिष्ठानावधिभूतमपाश्रय इत्यर्थः
॥१९॥ तदेव स्पष्टयन्नाह पंचयति पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि यथा युतमन्वितं अयुतं च बहिरवस्थानात् रू
पनामसु च तन्मात्रं सन्मात्रं यथा। एवं बीजं गर्भाधानमादिर्यासां पंचतान्तो यासां तासु देहावस्थासु नवस्वपि अधिष्ठानत्वे
न सादित्वेन युतमयुतं च। पञ्चरपाश्रय इति ॥२०॥ एवं दशापि लक्षणानि व्याख्याय तेन महात्मन इति युक्तं तदाह विर

द्वा

व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥१९॥ पदार्थेषु यथा द्रव्यं
तन्मात्रं रूपनामसु। बीजादिपंचतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतं ॥२०॥ विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयं। योगेन
वा तदात्मानं वेदेहाया निवर्तते ॥२१॥ एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः। मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लका
नि महान्ति च ॥२२॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडं नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कंदसंज्ञितं ॥२३॥ भ
विष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं सवामनं। वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् ॥२४॥ ब्रह्मन्निदं समाख्या
तं शाखाप्रणयनं मुनेः। शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्धनं ॥२५॥

नि

मेतेति यदा सर्गादीनां मायामयत्वानुसंधानेन वा मद्देवादेः स्वयमेव चित्तं विरमेत इहैवानुष्ठितेन योगे
न वा देवहूत्यादिवत्तदा विक्षेपाभावात् आत्मानं वेद तदा चाविद्यानिवृत्तेरीहायाः चेष्टायाः संसाररूपाया नि
वर्तत इत्यर्थः ॥२१॥ पुराणानि श्रीभागवतत्त्वेन तल्लक्षणादिप्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह। एवंविधैर्लक्षणैः लक्ष्या
णि ॥२२॥ त्रिषट् अष्टादश ॥२४॥ उपसंहरति ब्रह्मन्निति मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां ब्रह्मतेजः ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्धनं।
श्रीनृहरिणा इति शेषः ॥२५॥

२३

ही

इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे सप्तमः ॥ ७ ॥ अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः । कामादिभिरसंमोहो नर-
नारायणसंस्तुतिः । पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितं प्रस्तुतमाह सूतेति नमेव वक्तुं योग्य इत्य-
र्थः । तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनः तन्निवर्तकः ॥ १ ॥ वृत्तव्यमाहुश्चाइ इति उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्ते तेन
एतत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥ अस्तु तथा भावान्न घटत इत्याह स वा इति यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नै-
मित्तिको वा ३ अन्यदाश्चर्यं तमेवेत्याह एक एवेति तोकं बालकं ॥ ४ ॥ कौतूहलं मोहः कथनकेवलं त्वं महा ।

इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ शौनक उ० ॥ सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतां वर । तम-
स्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डुतनयं जनाः । यः कल्पान्ते ह्युर्वरितो
येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः । नैवाधुनापि भूतानां सं-
प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवार्णवे भ्राम्यन् ददर्श पुरुषं किल । वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतं ४
एष नः संशयो भूयान् सूत कौतूहलं यतः । तं नश्छिन्धि महायोगिन् पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥ सूत उ-
वाच ॥ प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः । नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥ प्रा-
प्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् । छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ ७

योगी किंतु पुराणेष्वपि त्वं तेन संमतः । प्रश्नमभिनंदति हे महर्षे शौनक अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति य-
त्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥ तत्र मार्कण्डेयः तपसा श्रीभगवन्तमाराध्य मायाया दर्शनं वव्रे ॥ ततश्च तेन तेन श्रीभगवन्मायया मोह-
तु नाम सप्त कल्पान्दृष्टाः । नान्यैः इति अनेन वक्तुं प्रतिपादितम् । [illegible] भ्यतस्य मार्कण्डेयस्य चरितमाह ॥ प्राप्तेत्यादिना मार-
कण्डेयो मृत्युंजिन् इति पंचमसंख्याकेनान्वयः । मध्ये मध्ये ग्रहणं तस्य धर्मः । कथ्यते प्राप्तद्विजातिसंस्कारः उपन-
यनाख्यो येन सः पितुः सकाशात् गर्भाधानादिक्रमात् छन्दांसि वेदान् ॥ ७ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री माह टी

मा. १

बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकब्रह्मचारी मतः ॥ ५ ॥ नियमद्वयं यमैर्बृहद्येश्चश्यादिषु पंचस्वहनिमर्चयन् ॥ १४ ॥ मैत्र्यं गुर्वर्थं हृत्वा।
तेनानुज्ञातः चेन्नर्हि भुंजे नैत्कराचिदुपोषितो भवति ॥ १० ॥ तेन मन्त्रनेयन ॥ १४ ॥ धस्ताविध्वंसिताः क्लेशरागादयो य
स्य तेनांतरात्मना प्रत्याहृतेन मनसा ॥ १३ ॥ तस्य तपो निष्ठामितिहासेन वर्णयति ॥ एतदित्यादिना अस्मिन्नाश्रमे मम

बृहद्व्रतधरः प्रांतो जटिलो वल्कलांबरः विभ्रत्कमंडलुं दंडमुपवीतं समेखलं ॥ ५ ॥ कृष्णाजिनं साक्ष
सूत्रं कुशांश्च नियमैर्युतः सायं प्रातः स्ववर्ण गुरुविप्रात्मसु चर्यं ध्याययार्हंति ॥ ७ ॥ सायं प्रातः स भैक्ष्यमाहृ
त्य वाग्यतः भुंजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ ८ ॥ एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतं ॥ आ
राधयन्हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयं ॥ १० ॥ ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ॥ नृदेवपितृभूता
नि तेनासन्नति विस्मिताः ॥ १२ ॥ इत्थं बृहद्व्रतधरः तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्त
क्लेशांतरात्मना ॥ १३ ॥ तस्यैवं युंजतः चित्तं महायोगेन योगिनः व्यतीयाय महान्कालो मन्वंतरषट्कात्म
कः ॥ १४ ॥ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा मत्समेऽस्मिन्किलांतरे ॥ तपो विशंकितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनं ॥ १५ ॥ गंध
र्वाप्सरसः कामं वसंतमलयानिलौ मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥ ते वै तदाश्रमं जग्मुः
र्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे पुष्पभद्रानदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो ॥ १७ ॥ तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्य द्रुम

नं तदेतत्पसा मत्पदं ग्रहीष्यतीति विशंकितः ॥ ५ ॥ मुनये मृतं मार्कंडेयं भृशायत्नं रजस्तोकमपि प्रियं लोभः म
दश्चैतौ ॥ १८ ॥ तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्वर्णावितिरन्नीयेनान्वयः पुण्यद्रुमैर्लताभिश्चांचितं पुण्यं द्विजानाम्

२८

मत्तभ्रमराणां संगीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् ॥ मत्तबर्हिणां पवनरास्तेषामाटोपः संभ्र
मः यस्मिन् वात्तच्छिन्नानां पतितानां कुलैराकुलं व्याप्तं ॥ १९ ॥ एवंभूतेन तदाश्रमपदे प्रविष्टः सन् वायुर्मलयानिलो व
नौ यस्मिन् अमरद्वं भयन् उद्दीपयन् तत्र हे तेषु प्रवेशं मोहंडिहिमनिर्झरकणानां शैत्यं सुगंधपरिष्वंगात् सौगंध्यं २०
५२ किंवर्द्धं ये यस्मिन् तन्निर्मावर्त्तं रजनीमुखं यस्मिन् सः प्रवालस्तवकानां आलयः ग्रे तपो येषु तैः गु
ल्मैः निविष्टपैः संछिन्नानीति गोपा द्रुमलतानां तेषां जालैः समं दे राविर्बभूव ॥ २१ ॥ किं तदा गीतवादि

मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपं मत्तच्छिन्नलाकुलं ॥ १९ ॥ वायुः प्रविष्टआ
दायं हिमनिर्झरवीचीकरान् सुमनोभिः परिष्वक्तो वा वायुर्जंभयन् स्मरं ॥ २० ॥ उदयच्चंद्रनिशावक्त्रप्रवा
लस्तवकोलिभिः ॥ गोपद्रुमलतानांलैस्तत्रासीत् कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ गीयमानो गंधर्वैर्गीतवादित्र
कृत्यकैः ॥ अप्सरोगणानां वापेतः सस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥ हावाग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिं
करा। मीलितात्तं दुराधर्षं मूर्तिमंतमिवानलं ॥ २३ ॥ ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियो यो गायका जगुः मृ
दंगवीणापणवं वीणा वाद्यं चक्रुर्मनोरमं ॥ २४ ॥ संदधे स्वधनुषि कामः पंचमुखं तदा ॥ मधुर्मनो रजस्ता
वसंतकेतपयन् ॥ २५ ॥ क्रीडंत्याः पुंजिकस्थल्याः कंदुकैः स्तनगौरवात् ॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाः
केशाविस्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥ राम ॥ क २ संदीपन

तृत्यकैः गायकादिसमुदायिभिः गंधर्वैर्वल्गीयमानः तथा सः स्त्रियो यस्य सः तासां यूथपतिः आत्तं वा
यर्तुश्च येन सः स्मरस्तत्रागतवान् ॥ २२ ॥ दुराधर्षं अभिभवितुं पराभवितुमशक्यं ॥ २३ ॥ शोषणमोहनतापनो
न्मादाख्यानि यस्य तत्तदस्त्रं संधत्ते देवमधुर्वसंतः रजस्तोकस्त्र स्तमार्ष ॥ अन्ये वैदर्भ्यास्तस्यमंतायके

पंचमुरलानि २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग०
द्वा०
२५

किंच वायुर्मेखलया तिल्लः कुंभिकस्यत्याः नमस्तं वासोजहार ॥२७॥ सर्वमेतेषां कर्म तत्र तस्मिन्मोघं व्यर्थमभूत् अनीशस्य निर्दै-
वस्य ॥२८॥ मुनेस्तेजसा दह्यमानाः संतः प्रतिकूलमाचरंतः ॥ हे शौनक ॥२९॥ अहंमः अहंकारस्य भावं विकारं ॥३०॥ तावनुर्वतीय-
तिहाभ्यां ॥ रौरवं रुरुमृगचर्मं वल्कलं चांबरं ययोस्तौ पवित्रपाणी ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नववंतुकमिति वाविद्धाः ॥ पद्मा-

स्रस्तस्तनो भृमद्दृष्टेः स्खलतोऽस्य तुकंदुकं ॥ वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलं ॥२७॥ विससर्ज तदा बाणं मत्वा
तं स्वजितं स्मरः सर्वं तत्राभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥२८॥ त इत्थमपकुर्वंतो मुनेस्तत्तेजसा मुने ॥ दह्यमा-
ना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोपि महामुनिः ॥ यन्नागादहमोभावं न तच्चि-
त्रं महत्सु हि ॥३०॥ दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् ॥ श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परं ॥३१॥ त-
स्यैवं युंजतः चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥३२॥ तौ शुक्लकृष्णौ नव-
कंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ ॥ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमंडलुं दंडमृजुं च वैणवं ॥३३॥
ला२ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ ॥ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषा प्रांशू दधानौ विबु-
धर्षभार्चितौ ॥३४॥ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ॥ दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ॥३५॥ स तत्
संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः ॥ हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षो न सेहे ताबुदीक्षितुं ॥३६॥ ।॥ ।॥

मानमित्यादौ वचनं वा दिमयं ॥३३॥ वेदं च दर्भमुष्टिं चाकिं च साक्षात्तप एवतौ न त्वहेतुः ॥ तपत्तडिद्वर्णदीप्यमानं
यत्रिंशं२ विद्युत्तत्का पिशंगरोचिस्तेन रूपिणौ मूर्तिमंतौ तादृशे जो युक्ता मूर्तिर्ध्यातपो मयरोन प्रकाणमाता विल्वथीः प्रां-
शू उच्चौ ॥३४॥ उच्चैर्महता प्रादरेण ॥३५॥ तयोः संदर्शनेन यश्चानंदः तेन निर्वृता उपशांताः आत्मेंद्रियाशयाः देहं

२५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रक्षिप्यत्रालिंगयन्निव ॥ ३७ ॥ पादयोरवनिज्यपादौप्रक्षाल्यअर्हणेनअर्घ्येण ॥ ३८ ॥ पादावानम्यगरिष्ठौश्रेष्ठौमुनी
प्रति ॥ ३९ ॥ अंतर्यामिणस्तस्यैवप्राणादिप्रवर्तकत्वात् आत्मनस्तत्सुतावत्त्वात्तं अपत्यपन्नाह किमितिहेविभोतवत्वा
किंमहत्वगुणंकथंस्तौमि येयेन तत्वयैवोदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः संस्पंदते प्रवर्तते तमनु वागादयः स्पंदंति अत्र हे
नैवैश्वत्वयव्यतिरेकाभ्यांस्वात्रस्य श्रोत्रमितादिस्फूर्तिभिश्चातत्वमसि इत्यर्थः नकेवलंप्राकृतानां तानानुभूतां किं
नु अजशर्वयोऽस्त्र स्वस्याप्यथापि अतः सस्यममापितत्वयैव एवं यद्यपि नक्कचिदपिकस्यापिस्वातंत्र्यं अथापि दारुणं

उत्थायप्रांजलिःप्राहऔत्सुक्यादाश्लिषन्निव ॥ नमोनमइतीशानौबभाषेगद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥ तयोरासनमा
दायपादयोरवनिज्यच ॥ अर्हणेनानुलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥ सुखमासनमासीनौप्रसादाभिमुखौ
मुनी ॥ पुनरानम्यपादाभ्यांगरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ मार्कंडेय ॥ किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोऽसुः
संस्पंदतेतमनुवाङ्मनइंद्रियाणि स्पंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयोश्चस्वस्याप्यथापिभजतामसिभाव
बंधुः ॥ ४० ॥ मूर्तीइमेभगवतोभगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमायतापविरमायचमृत्युजित्यै नानाबिभर्ष्यवितुम
न्यतनूर्यथेदं सृष्ट्वापुनर्ग्रससिसर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥

एवंप्रवर्तितास्तथापिवागादिभिः भजतांपुंसांभावबंधुः आत्मबंधुरसि तत्त्वापिर्दिवदेहबंधुः अहोक्षपालनातवे
मर्थः ॥ ४० ॥ ननुकथमात्वांप्राणादिप्रवर्तकोऽयंपुत्रनारायणयोरितिचेत्तत्राह मूर्तीइति हेभगवन् ॥ भगवतस्तवइमे
मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमायपालनाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै मोक्षायच ॥ ननुत्वंकस्यापिपुत्रइत्यर्थः
अवरक्षणः यथेदंविश्वमवितुंसत्त्वात्मकतनूर्मत्स्यकूर्मादिलक्षणाः नानाअनेकप्रकाराः बिभर्षितद्वत्
नकेवलंपालनादिमात्रंतवकर्म किंतुसृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्रापिअन्यनिरपेक्षत्वेदृष्टांतः ऊर्णनाभिः

रु
दे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ द्वा॰
टी॰
२८

यस्मादेवंभूतस्त्वं तस्मात्तवांघ्रिमूलं भजामीत्याह तस्येति तस्यावितुः पालकस्य स्थावरजंगमानामीश्वरस्य भजामीति तृ
तीयश्लोकस्यानुषंगः ॥ कथंभूतमंघ्रिमूलं यत्स्थं यत्र विसोस्थितं कर्मगुणकालानां रजो मलं अन्ये चष्टवोक्ताः तत्पादयोनस्पृ
शंतिकुजं इति वा पाठः वेदो हृदयं येषां ते वेदनात्पर्यविदो मुनयः ॥ यद्वै स्तुवंति नितरां नमंति नन्यजंत्याश्रये यपूर्वस्तवना
दिकं इति ॥५१॥ अतश्चान्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह नान्यमिति अंघ्र्युपनयनात्क्षेमं त्वच्चरणप्राप्ते: अन्यत्क्षेमं न विद्मः यतः
सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्यस्य तस्य तद्द्वाह द्विपरार्धधिष्ण्यस्थाने ॥ यस्मात् ब्रह्मापि ते कालस्य त्वद्भ्रूविजृंभरूपात्ले बिभेति
अतः किमुत वक्तव्यं तेन त्वत्कालेन कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥५२॥ यस्मादेवं तस्मात्तव पादमूलं भजामि

तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति । यद्वै स्तुवंति निनमंति यजंत्यभी-
६२ क्ष्णं ध्यायंति वेदहृदया मुनयस्तदाप्त्यै ॥५२॥ नान्यं तवांघ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभिय ईश विद्मः
ब्रह्मा बिभेत्यलमतो द्विपरार्धधिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानां ॥५३॥ यद्वै भजाम्यतधियस्तव पा-
दमूलं हित्वेदमात्मच्छदि चात्मगुरोः परस्य देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रं विंदेत तर्हि सर्वमनीषितार्थं
॥५४॥ राम
ते॰

अप॰
कथंभूतस्य ऋतधियः सत्यं ज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्या धीर्यस्य यस्मिन्वा तस्यात्मगुरोः जीवनियंतुः अतः कारणात्पर
स्य किं कृत्वा आत्मच्छदि आत्मावरकं अपार्थं वा गतोर्थः निष्फलमित्यर्थः असत्तु क्षेमं त्यंच नश्वरमिदं देहादि हित्वा
भजनं॰ देहादिं हित्वा नन्वाक्षा असत्त्वेन कथं प्रतीयते तत्राह अभिज्ञामात्रेण स्फुरत्तमसत् किंतु आत्ममात्रेण ततः इत्थं गस्तीत्य
र्थः ननु अपवर्गाय भवतु महद्भजनं फलांतरार्थं वन्यभजने कार्यमेव तत्राह नहीति यदि त्वां भजति पुरुषः त
र्हि तेत्वनपूर्वमनीषितमर्थं विंदेतेति ॥५४॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती अतो मामेव किमर्थं त्वं न माद्रियसे तत्राह सत्त्वमिति यद्यपि त्रयोपि तवैव मायाकृता।
पत्ता लीलाः स्वयैव धृताः तथापि सत्त्वमयी एव प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्तेरभावमात्रमन्यभजने किं
त्वनिष्टं च किंचिदन्यथा भवेदित्याह व्यसनेति ॥४५॥ तदेव सदाचारेण द्रढयति ॥ तस्मादिति हे भगवन् तव तावकानां च शुक्लां
तनुं श्रीमन्नारायणलक्ष्मामयं च तावकानां च शुक्लां तनुं नराख्यां यस्मात् सात्वताः सत्त्वमेव पुरुषस्यादौ
स्वरूपमुशन्ति मन्यन्ते तेन तद्रूपं जगत्समस्त्वेति अत्र हेतुः यतः सात्वतलोको वैकुंठाख्यः लोकत्वे सत्यप्यभयं वा
न्मा १

सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबंधो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोस्य लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी
प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्यां ॥४५॥ तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं।
स्वदयितां कुशला भजंति यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्त्वं लोको यतोभयमुतात्मसुखं न चान्यत्
॥४६॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै नारायणाय ऋषये च नरोत्तमा चनरो ४
य हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥४७॥ यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीः संतं स्वखेष्वसुषु हृद्यपि दृ।
क्पथेषु ॥ तन्माययावृतमतिः स उ एव साक्षादाद्यस्तवाखिलगुरोरुपसाद्य वेदं ॥४८॥ शु

भोगे सत्यपि श्रान्तस्य स्वं च ॥४६॥ अतस्त्वं प्रणमति तस्मै नम इति हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे अत्र।
यनिगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥४७॥ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तनेन हेतुत्वं वदन् स्तौति यमिति केचिदिंद्रियमा
र्गैर्भ्रमद्धीर्विक्षिप्तधीः पुमान् स्वखेष्विंद्रियादिषु अन्तर्यन्त्वेन संतमपि त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविद्वे।
पंदेहत्वः ॥ तन्माययातस्य तवैव मायया आवृता आत्मनिष्ठा मतिर्यस्य सः उ सोपि ब्रह्माद्यपि पूर्वं मत्ता
नैश्चखिलगुरोरात्मवंशप्रवर्तितं वेदमुपसाद्य संप्राप्य तं त्वां साक्षाद्वेद
४८

श्री भा० द्वा० टी० ९७

वेदेनैव तत्रानवगममित्युपपादयन् प्रणमति यस्येति यद्दर्शनं निगमे भवति कथं भक्तानामात्मतत्त्वरहस्यप्रकाशकं
ग्रन्थ्या उन्नेयतामाह ब्रजन्ति अजमुख्याः कवयोऽपि मोह्यन्ते योगादिभिर्यतमानाः यत्र तत्त्वयिस्तु हीति कुत इत्यत
आह सर्वेषां सांख्यादिवादानां विषयाभेदात् यः तेषां प्रतिरूपं तत्तत्सारिशीलस्वभावो यस्य तं कुतः आत्मना दि
संतानेन निगूढो बोधो यस्य तमेव भक्तं महापुरुषं नौ वंदे ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशेऽष्टमः ८ ॥

यद्दर्शने निगममात्मरहः प्रकाशं मुह्यंति यत्र कवयोऽजपरा यतंतः तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वं
दे महापुरुषमात्मनिगूढबोधं ४९ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८ सूत उवाच संस्तु
तो भगवानित्थं मार्कंडेयेन धीमता नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहं १ श्रीभगवानुवाच भो भो
ब्रह्मर्षिवर्योऽसि सिद्ध आत्मसमाधिना मयि भक्त्यानपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः २ वयं ते परितुष्टाः
स्म त्वद्बृहद्व्रतचर्यया वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितं ३ ऋषिरुवाच जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहरा
च्युत वरेणैतावतालं नो यद्भवान्समदृश्यत
४ ॥ राम

नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनं मुनेः मायाशिशोस्तया व्यामोहश्च मुनेर्निवेशनिर्गमैः श्रीभगवतः परितोषपूर्व
कं तद्रूपेति तत्र वरदानं कथयितुमाह संस्तुत इत्यादिना १ आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण २ वयं परितुष्टाः स्मे
ति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छ गृहाण ३ वरेण त्वद्द
र्शनेनानया जितं उत्कर्षो दर्शितः मम तु वरकांक्षा नास्तीत्याह वरेणेति ४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्य तव श्रीमत्या दाक्ष्यदर्शनं मनसा गृहीता प्राप्य प्राकृता अग्रनाद्ये भवंति स भवान्मे त्वमेवो ज्ञातातिवि-
मतः परं वेवरा तात्पर्यं ॥ ५ ॥ ईदृक्षुभिरवामिलोकपालैर्ब्रह्मादिभिः साहितो यल्लोकः ज्ञेनः सद्धिंदा समुनिवमुनि
मेदेय यति ॥ ६ ॥ तयति दुष्यसीतिस्मयन्समईश्वरः प्रागात पाठांतरे क्रियाविशेषणं ॥ ७ ॥ तमेवार्थमायाद
र्शनेनस्ये वयाग्रादिमित्तिषु ॥ ५ ॥ भावद्रव्यमेनामयइत्ये ॥ क्वचित्कदाचित्प्रमप्रसरसंहतः ॥ ऐमोर्दृकं व्याप्य

गृहीतानाजारयो यस्य श्रीमत्याससूक्ष्मदर्शनं मनसा योगपक्के न स भवान्मे त्वगोचरः ५ प्रयाय
वृजपद्यातपुण्यश्लोकशिलामणि ईदृशो मायांयया लोकः सपाल्लोऽवसद्धिंदां ॥ ६ ॥ इतीडितो
विजितः कामं रूपविरिणमभवान्मुते तयति स स्मयन्प्रागादंदयाश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥ तमेवचिंतय
न्नर्थं ऋषिः स्वाश्रमएव सः सेवञ्जग्र्यकैर्भिमाबुभूवायुद्धियदाम सं ॥ ८ ॥ ध्यायन्सर्वत्र च हरिं
भावद्रव्यैर्यजन्क्वचित्स्नातविस्मारभक्तिप्रसरसंहतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठपुष्पभद्रात
टे मुनेः उपासीनस्य संध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान ॥ १० ॥ तं चंड शब्दं समुदीरयंतं बलाहकाश्च
भवन्कराला स्त्रत्स्वविष्टानमुमुचुस्तडिद्भिः स्वनेन तद्वैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥ ततो व्यदृश्यंत चतुः

समुद्राः समंततः क्ष्मातलमाग्रसंतः समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रामहाभयावर्त

गंभीरघोषाः ॥ १२ ॥

१२ मायादर्शनमाहतेस्येत्यादिना ॥ १० ॥ तेन वायुमनु बलाहकामेघाश्च न भवन् प्रादुर्बभूवुः तेवचतडि
त्वहितः उद्दे स्वनेन तः गर्जनैः अत्यद्भुतं भानतद्भृत स्वविष्टा अभितो वर्षधारा मुमुचुः ॥ ११ ॥ वदादिदं त्वतं वर्तमानाः
समुद्राः समीरवेगेनोर्मयः तरंगाः तैर्भूतलं ग्रसंतः उग्रानक्रा येषु महाभयावर्ता येषु गंभीरघोषा।

५८

श्री भा० टी २८ शान्तनामहज्जनवायुनादिव्यतुर्विधं जगद्दग्धं वह्निशिखापतापितं वीक्ष्य दग्धं च जलालतां वीक्ष्य मुनिः समन्ततः भयं
प्राप्य केनाप्यतापितं सुद्धिः कथं भूताः प्रतिकान्ताः ये यान्ति यामिः स्वैरैश्चर्य वा शिमिसिवा सुभिर्वृतिशोषः शान्तं दग्धहंसि
स्ववियुद्धिः दीर्घमार्गं च दोनुसोरेण ॥ १२ ॥ प्रभंजनेन वायुना चूर्णितं प्रकंपितं वा । उदकं यस्मिन्नस्तः प्रणयात

प्रतं वह्निशिखादिवतिष्कभिः स्वैर्वेशान्तदग्धाभीरुप्यतापितं जगत् । चतुर्विधं वीक्ष्य सहामना महामुनिर्निर्मला ।
स्तुतां बृह्मा विसनामसमवसत् ॥ १३ ॥ तस्य वपुर्हीनतन्त्रभीषणः प्रभंजनाच्चूर्णितवान्महार्णवः ॥ प्रा
दृश्यमाणा वर्धद्भिर्वृद्धः स्वामीयथा ह्रीपवर्णाद्भिः समं ॥ १४ ॥ स दर्शनं तदिति तं सदिवं सभागणोत्र लो
मफा४ कवासी नीलहरिमिशत्ततं ॥ स पर्कपवीविवितो मनिर्विश्रामविवेदिपयज्जटाजनंथवत् ॥ १५ ॥ क्वचिन्नत
परीतामकैरास्त्रिमिगिलरूपद्रुतो वीचिनभस्वताहतः ॥ तमस्यपारे पतितोभ्रमान्दिशो नवेदखं गां च
परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥ क्वचिद्गतो महावर्ते सन्तैर्लस्ताडितः क्वचित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयमन्यान्य
घातिभिः ॥ १७ ॥ क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिद्दुःखं सुखं भयं ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरु
तार्दितः ॥ १८ ॥ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥
१९ ॥ स कदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितं ॥ २० ॥ ॥ ॥

धारयामास संससर ॥ ४ ॥ सदृशं तं नवितं तं भूमिं तं तद्विद्यस्य प्राणिसहितं सदिवं सर्गस्य देवसहितं भागणान्योनिर्गणाः
तेः सहितं जटा विक्षिप्य विकीर्य ॥ १५ ॥ परिश्रमेणाऽऽर्षितः गतः व्याघ्रत्यर्थः ॥ १६ ॥ सर्पणा इत्यस्माद्धातोः ॥ १६ ॥ अन्योन्य
घातिभिः तद्भक्षणार्थं प्रवृत्तैः ॥ १७ ॥ विष्णुमायावृतात्मनः इति सततथा दृष्टवानित्यर्थः ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रो

२२

तस्य ईर्ष्यानदिद्विज्ञाब्जायांशीघ्रमपि ॥१७॥ श्रीमद्रम्यंवदनपंकजंयस्यतंकंबुवत्त्रिरेखांकिताग्रीवायस्यतंमहोरस्कंवि
शालवक्षःसुनासंशोभनानासायस्यतंसुंदरेभ्रुवौयस्यतं ॥१८॥ श्वासैरुच्छ्वासैःएजंतःकंपमानाःअलकास्तैराभा
तंयथामितंकंबुवत् ॥ श्रीनवंवलयेनश्रीःयथालोकंबुधिरियातयेः कर्णौयादाडिमपुष्पंयस्यतंविद्रुमतुल्याभातयाई
षत्शोणायितंसुधातुल्यंस्मितंयस्यतं ॥१९॥ पद्मगर्भवत् ॥ प्रासमंतानेदेषत् ॥ प्रकृणवपांगौनेत्रांतौयस्यतंहृद्याहा

प्रागुत्तरस्यांशाखायांतस्यापिददृशेशिशुं ॥ शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः ॥२१॥ महामरकतश्या
मंश्रीमद्वदनपंकजंकंबुग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवं ॥२२॥ श्वासैजदलकाभातंकंबुश्रीकर्णदा
डिमं ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितं ॥२३॥ पद्मगर्भारुणापांगंहृद्यहासावलोकनं श्वा
सैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरं ॥२४॥ चार्वंगुलिभ्यांपाणिभ्यांउन्नीयचरणांबुजं मुखेनिधाय
विप्रेंद्रोधयंतंवीक्ष्यविस्मितः ॥२५॥ तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः प्र
हृष्टरोमाद्भुतभावशंकितः प्रष्टुंपुरस्तंप्रससारबालकं ॥२६॥ ॥

सायास्मितंतद्वदवलोकनंयस्यतं ॥ श्वासैरेजंत्यःचलंत्योवलयस्तिस्रोयस्मिन्‌प्रेरिताःनाभिःसंविग्नाःचंचलानिम्ना
गंभीरानाभिर्यस्मिंस्तत्दलवदश्वत्थपत्रसंकाशंउदरंयस्यतं ॥२४॥ चारवोंगुलयोययोस्ताभ्यामुन्नीयचरणांगुष्ठ
धयंतंपिबंतं ॥२५॥ हृत्पद्मंचविलोचनांबुजेचप्रोत्फुल्लानिनितांतानियस्यसः प्रहृष्टरोमाअद्भुतभावम
त्याश्चर्यंयस्यपंतेनशंकितः सन्नपिप्रष्टुंपुरःप्रससारसमीपंगतः ॥२६॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धरः । २६ जगतयथापुराणप्रतयात्स्वंन्यस्तंविय्यस्तंदृष्ट्वा ॥ प्रतीवविस्मितःसन् अमुह्यत् ॥ २८ कृत्स्नशेषदर्शनं प्रपंचयति लोमिन्यादिनाकक्रमोदिशः पुराणिग्रामकान्वेदान् कार्षिकग्रामानव्रजान् गोकुलानिग्रामोश्रमो व्वर्णाश्रमेनधोवृत्तीश्चेत्यर्थः ॥ २५ नानायुगानिकल्पांश्चकल्पयंतितेर्वाकल्प्यतइति ॥ तथातेकालंचसद्दिपर

एणानद्रिस्ताग २

तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोंतः शरीरंमशकोयथाविशत् ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्नशोय । यथापुरामुह्यदतीवविस्मितः ॥ २९ खेरोदसीभगणानद्रिद्वीपान्सवर्षान्ककुभः सुरासुरान् ॥ वनानिदेशान्स
नू२ रितः पुराकरानाखेटान्व्रजान्नाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २५ महान्तिभूतान्यथभौतिकान्यसौकालंचनानायुगक
कल्प४ ल्पयं ने यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणंददर्शविश्वंसदिवावभासितं ॥ २५ ॥ हिमालयंपुष्पवहांचतां नदींनिजाश्रमंयत्रऋषीअपश्यत ॥ विश्वंविपश्यन्श्वसिताच्छिशोर्वैबहिर्निरस्तोन्यपतल्लयाब्धौ ॥ ३०
तस्मिन्पृथिव्याः ककुदिप्ररूढंवटंचतत्पर्णपुटेशयानं ॥ तोकंचतत्प्रेमसुधास्मितेननिरीक्षितोपा
गनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥ अथतंबालकंवीक्ष्यनेत्राभ्यांधिष्ठितंहृदि ॥ अभ्ययादतिसंक्लिष्टःपरिष्वक्तुम
धोक्षजं ॥ ३२ तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशोगुहाशयः ॥ अंतर्दधऋषेःसद्योयथेहानीशनिर्मिता
३३ ॥ ॥ राम

मार्कंडेयोन्यवभासितंतेनैव ॥ २९ ॥ वटंचतोकंवीक्ष्यतस्यप्रेम्णासुधातुल्यस्मितयुक्तेनर्यापांगनिरीक्षणेनतृ । रीक्षितः ॥ ३१ ॥ अथतंबालकमधोक्षजंपरिष्वक्तुमभ्ययादितिद्वयोरन्वयः ॥ कथंभूतंनेत्राभ्यांहृदिधिष्ठितंअभ्य
तं ३२ तावत्ससर्वंगत्वाभगवान्पूर्ववत्स्वमपश्यन्तत्रैवस्थितोबभूव ॥ तद्वत्समेवफलस्येहहेतोःअनीशोअनिर्देवःकेवलति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमन्वथहितं श्रीभगवंतं अनु वटः सलिलं लोकसंप्लवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वाश्रमे यथापूर्वं स्थित इति ३४ इति
श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे नवमः ॥ ९ ॥ दृष्टा मे शिवब्रह्माणौ तत्प्रभुं तेन स्तुष्टो वरौ दात् तेन साकं मतिं श्रीत्या समभाष्य सम्भ
जयत् ज्ञानकामाया तावत्काशमातया तज्जनेन विना विद्वांसोपि यस्य तत्र मायया ज्ञानिनो वयमिति अहंकारेण

तमन्वथवटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्लवः तिरोधायिक्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ३४ इति श्रीभागव
द्वा॰ ते द्वादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितं वैभवं योगमायाया
स्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कंडेयः प्रपन्नोस्म्यंघ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ॥ यन्मायया हि विबुधा मुह्यंति ज्ञा
नकाशया ॥ २ ॥ सूत उवाच तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन् ॥ रुद्राण्या भगवान्रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः
३ अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ॥ पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेंद्रियाशयं ४ निभृतोदझ
षव्रातो वातापाये यथार्णवः ॥ कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् नैवेच्छ
त्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत भक्तिं परां भगवति लब्धवान्पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥ अथापि संवदिष्यामो
भवान्येतेन साधुना ॥ अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा तमुपेयाय भ
गवान्स सतां गतिः ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां ॥ ८ ॥

प्रपन्नोस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रीनारायणः ॥ एवं स्वमायादर्शनेन श्रांतं शिवरूपेण संहृतयामास तदाह मितितमेवमित्यादि
ना निभृतात्मानं समाहितचित्तं रुद्राण्या भवान्या ॥ ३ ॥ निभृतानि निश्चलानि आत्मेंद्रियाशयाः देहेंद्रियमनांसि यस्य तं नि
भृतं निश्चलमुदकं झषव्राताश्च यस्मिन्सः ॥ ४ ॥ संसिद्धिफलं साक्षात्कुरु यतो भवान्सिद्धिदः ॥ ५ ॥ आ
शिषः अभ्युदयलक्षणा उत स्वित् अपवर्गं न भक्तिमिति ॥ ६ ॥ संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः सतां गतिर्वे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ टी॰
६

रुद्राधिपोऽनंतः क । ग्रामस्य तृतपो येन सः ॥ ९ ॥ न केवलं बहिरेवात्मन्यपि ग्रामेऽधिकं विचक्ष्य विस्मितः कथं ग्रामं सह
सामुत्र कस्मादेव हृदि भातं नेति तडित्पिंगजटाधारयतीति ते श्रीणा मदीनाम् यस्य नेमूलादिभिः सह ॥ अक्षमालादी
नि बिभ्राणामित्यन्वयः ॥ अक्षमालादीनां द्वेकं ॥ १० ॥ विस्मय एवं के बहिर्दर्शनमाह ॥ किमिदमिति सामयाम्

नेः

तयोरागमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनः ॥ नवेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥ भगवांस्तदभिज्ञाय ।
गिरिशो योगमायया ॥ आविशत्तद्गुहाकाशं वायुः छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं त
डित्पिंगजटाधरं । त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यंतमिव भास्करं ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मांबरं शूलधनुरिष्वसिचर्मभिः
अक्षमालाडमरुककपालपरशुं सह ॥ बिभ्राणं सहसाभातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ॥ १२ ॥ किमिदं
कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयागतं ॥ १३ ॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं
ननाम शिरसा मुनिः ॥ तस्मै सपर्यां व्यदधात्सगणाय सहोमया ॥ १४ ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगंधस्रग्धू
पदीपकैः ॥ आह त्वात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो ॥ करवाम किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १५ ॥
नमः शिवाय शांताय सत्त्वाय प्रमृडाय च ॥ रजोजुषेऽथ घोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १६ ॥ सूत उवा
च ॥ एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः ॥ परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १७ ॥

या महागतं रुद्रं ददर्श ॥ १३ ॥ ततो ननाम ॥ १४ ॥ पूर्णकामत्वमस्य न किं येन न याज्ञवल्क्यो निर्वृतं भवतीति
निर्गुणं त्रिगुणात्मकेन च नमस्करोति नमः शिवाय निर्गुणाय सत्त्वायस्त्वाधिष्ठा॰ मृडतीति सत्त्वयतिन

॥ ५८ सूतसंहिता ५५
६॰

यस्त्वत एव १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नोस्मत्तः त्रयः प्रमादिस्तु मे हस्वराः पद्येभ्यः ते वयं ॥ १८ ॥ वरदानादिना भवन्तस्तैर्वास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहः अतो हं य॥
थान भवतामित्ति ब्राह्मणाणन्तोति ब्राह्मणा इत्यादिना ये साधवः सदाचाराः शांताः मत्सरादिरहिताः निष्कामा नि
संगाः न केवलं एवं किंच अहं चेत्यादिना २ ॥ पूज्यतमं नेह देवं न रमाहनेति ॥ प्रावपि अणुमात्रमपि वदन्ते यथार्थ्यते

श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः । अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतं ॥ १९ ॥ ब्रा
ह्मणाः साधवः शांता निःसंगा भूतवत्सलाः ॥ एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ २० ॥ सलोका
लोकपालास्तान्वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ॥ अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ २१ ॥ न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदा
मण्वपि चक्षते ॥ नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनो
ज्झिताः ॥ ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयं ॥ वि
भ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २३ ॥ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः ॥ शुध्येरन्न
न्त्यजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितं ॥ व
चोऽमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोः पिबन् २५ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्शितो भृशं ॥ शि
ववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २६ ॥

न युष्मान् एवं भूतान् वयं ईमहि भजेम ॥ २१ ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणान् ॥ आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यं तपः आलोचनं स्वा
ध्यायः शाखाध्ययनं संयमाः वागादिनियमाः तैः ॥ २२ किंच श्रवणादित्यादि चन्द्रललामो भूषणं यस्य त
स्य धर्मे रहस्यमुक्तं अमृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन् नातृप्यत ब्रमेरिति नामन्यत्कर्णयोरमृतायनं इति
वान्वयः ॥ २५ ॥ शिववागेवामृतं तेन ध्वस्ताः क्लेशपुञ्जा यस्य सः ॥ २६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
२१

त्येतल्लीलाऽदुर्विभाव्या॥ अथवित्तर्की यथा यथार्थ ईशितव्यानि॥ सनियम्यानि भृत्यानि जगदीश्वराः स्वयं नमंति स्तुवंति च
वेति॥२७॥ अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह धर्ममिति प्रवक्तारोऽपि ये स्वयं देहिनां धर्ममाचरंति॥२८॥ न च ते
न तत्स्वभावतिरस्कारः कथं मया क्रियतेत तत्राह नैतेति एतावता लोकसंग्रहमात्रेणैतैर्नमनादिभिः कथंभूतैः
स्वमायामयीभिर्वृत्तिभिर्भूतैः श्रीभगवतो मायिनस्तस्यानुभावो न दुष्येत यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कप

कृपितः॥ अहो ईश्वरस्येहा दुर्विभाव्या शरीरिणां॥ यन्नमंतीशितव्यानि स्तुवंति जगदीश्वराः॥२७॥ धर्मं ग्रा
हयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनां॥ आचरंत्यनुमोदंते क्रियमाणं स्तुवंति च॥२८॥ नैतावता भगवतः स्व
मायामयवृत्तिभिः न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा॥२९॥ सृष्ट्वेदं मनसा विश्वमात्मनानुप्रवि
श्य यः॥ गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा॥३०॥ तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने केवला
याद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये॥३१॥ कं वृणीत नवरं भूमन्वरं त्वद्वरदर्शनात॥ यद्दर्शनात्पूर्णकामः
सत्यकामः पुमान्भवेत॥३२॥ वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्षणात॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु त
था त्वयि॥३३॥ सूत उवाच॥ इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा॥ तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया
चाभिनंदितः॥३४॥ ॥

टं यथा तद्वदनेन नमनादीति॥ अथ तस्य यथा कुहकेन नामानुभावो दुष्यत इति तद्वत न दुष्येतेति पाठेन कार्य
स्य दृष्टांतानुषंगः॥२९॥ मायाचेष्टितं प्रपंचयति सृष्ट्वेति स्वप्नदृग्यथेत्यविद्याचेष्टिते दृष्टांतः॥३०॥ त्रिगुणायेन जीव
वत्तदभिन्नतायां किं त्रिगुणाना मात्मने नियंत्रे॥३१॥ वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्राह किमिति नवरं वरं त्वद्दर्शनं यस्य तस्मा
त्वत्तः॥३२॥ परं वरं त्वद्दर्शनाद्यस्य तद्वदर्शनात्पूर्णकामः सर्वानंदसंदोहरूपः सत्यकामः यथेष्टप्राप्त सर्वानंदः स्व
वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्वयाउमया चाभिनंदितः अनुमोदितः सन्नाह॥३४॥ ॥ २१

कामोयं सर्वोपि प्रश्नस्त्वपुण्यपदः इत्यादि ब्रह्मवर्चस्विनस्तेभूयादित्युक्तेन त्वया ॥ यत्त्वमथोक्तं ते भक्ति २८
मान् ॥२५॥ नस्यकर्मतपश्चादित्युक्ते पुरानुभूतं श्रीभगव ॥न्मायावैभवं तत्स्वकथयन् ॥ श्रवामोयोगमहिमाये नम
एतन्मार्कंडेयस्य चरितं तेनानुभूतेन ॥ श्रीभगवन्मायावैभवं तेनुवर्णितं ॥२॥ नवेवमयमस्मत्कुलोत्पन्न
स्यास्यसप्तकल्पायुष्ट्वं वृद्धे रूपमानं विरुद्धमेवतत्राह ॥ एतन्मार्कंडेयानुभूतं श्रीभगवन्मायावैभवेन
नाकल्पहृपकदाचित्कं ईश्वरकृपयातस्मेवास्मिकं ॥ ननुसर्वसाधा रणे ॥ एतको ॥ विदनादि बहुकालं स्त्रावर्ति

कामं त्वं मे महर्षे त्वं भक्तिमांस्त्वमथोक्तजे ॥ प्राकल्पान्तायुषः पुण्यमजरामरतां तथा ॥२५॥ ज्ञानं त्रैका
लिकं ब्रह्मन्विज्ञानं च विरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यता स्तुते ॥२६॥ हंस उवाच एवं वरा
न्मुनये दत्त्वागाद्युत्तर ईश्वरः ॥ देवोन्तकामकथयन्ननुभूतं पुरा मुने ॥२७॥ सोयं वामन महायोगमहि
माभार्गवो नमः ॥ विवर्धयुनार्थ्यङ्गाहरार्वैकान्तंनागतः ॥२८॥ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कंडेयस्य धी
मतः ॥ अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतं ॥२९॥ एतके विदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ॥ अनाद्या
वर्तितं नृणां कदाचित्कं प्रवर्तते ॥३०॥ य एवमेतद्भृगुवर्य वर्णितं रथाङ्गपाणेरनुभावभावितं ॥ संश्रा
वयेत्संशृणुयादु तु भौ तयोर्नेकर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥३१॥

तेदेवयुगसहस्रदृयमानोनपुनः पुनः परिवर्तितं प्रवर्तते नृणां संसृतिसर्गप्रलयादिलक्षणं ॥ आत्मनो
भगवतो मायाइत्येवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मायाशिवो ॥ स्वासोक्ताभ्यां समनुकृत ॥ तदुपरभवेत्यनिर्गम
तः ॥ सप्तकल्पं तत्क्षणमात्रेणावर्दति ॥ अनानविधायह इत्यर्थः ॥३०॥ संश्रावयेत्संश्रावयेद्भार्यैतावुभौ त
योः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥३१॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशेदशमः॥१०॥ एकादशेतुतन्त्रार्थमहापुरुषवर्णनं देवर्ष्युक्तरहस्यस्यव्याख्यानंप्रतिमासतः
इस्यकृष्णस्य येनामर्त्यमापन्नोमर्त्योसौभार्गवोत्तमः तंपृच्छतिक्रियायोगंसोंगोपांगादिकल्पितं॥१॥ अथेतिद्वाभ्या
णावयतेभवान्॥ समस्ततंत्रसिद्धंतेनत्ववित्॥२॥ अप्रष्टव्यमाहतांत्रिकाइतिद्विर्यायां उपासनायांविषयेकेवलस्यचेतन
स्यजनस्य अंगानिपादादीनिउपांगानिगरुडादीनिआयुधानिसुदर्शनादीनिआकल्पाःकौस्तुभादयःतेषांद्व
द्वैकांतयथाकल्पयंतियैश्चतंत्रैः कल्पयंतितन्नोवर्णय॥३॥ गुरूपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्यतन्नमस्कारमपूर्व[illegible]याह नम

वक्ष्ये

इतिश्रीभागवतेद्वादशस्कंधेदशमोध्यायः१०॥ शौनकः॥ अथेममर्थंपृच्छामोभवंतंबहुवित्तमं॥ समस्त
तंत्रराद्धांतेभगवान्भागवतत्ववित्॥१॥ तांत्रिकाःपरिचर्यायांकेवलस्यश्रियःपतेः॥ अंगोपांगायुधाकल्पंकल्पयं
तियथाचयैः॥२॥ तन्नोवर्णयभद्रंतेक्रियायोगंबुभुत्सतां॥ येनक्रियानैपुणेनमर्त्योयायादमर्त्यतां॥३॥ सूतउ
वाच॥ नमस्कृत्वागुरून्वक्ष्येविभूतीर्वैष्णवीरपि॥ यांप्रोक्तावेदतंत्राभ्यामाचार्यैःपद्मजादिभिः॥४॥ मा
याद्यैर्नवभिस्तत्वैःविकारमयोविराट्॥ निर्मितोदृश्यतेयत्रसचित्केभुवनत्रयं॥५॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

स्तत्वैर्निर्विराट्॥ विग्रहायाः॥४॥ अंगादिकल्पनांभूतादिभिः दर्शयितुंप्रथमंतावद्यथाकल्पयंतीतिप्रश्नस्य
वैराजरूपेणोत्तरमेवकेविराड्विग्रहमाहमायाद्यैः॥ प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभिस्तत्वैः विकारपा
कादशेंद्रियाणिपंचभूतानीतिषोडशात्मयोविराट्॥ सत्रसिद्धोनिर्मितोयत्र[illegible]सचित्केचेतनाधि
ष्ठितेभुवनत्रयंदृश्यते॥ अनेनांगादिकल्पनासोल्लभ्यदर्शितेन॥ ५॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतद्वै पौरुषं रूपं पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवैश्वरूपाण्यधिष्ठितनानात्मनेदं तद्विवत्तया रूपमुख्याने अंगोपांगकल्पनामाह भूः पा
दावित्यादिभिः त्रिभिस्त्रिभिः भूरायनुवादेन श्रीभगवत्याराधिभावनाविधीयते ॥ ६ ॥ प्रजननं मेढ्रं अपानः पायुः ॥ ८
अनुक्रमयन्यदेवमूर्त्यामितादृयार्क्ननयं याष्टिष्ट रूप ॥ समानन ः सम्यविनस्थितिसंस्थयावयवसन्निवेशेन मितः ॥ ९

एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ॥ नाभिः सूर्योक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभो ॥ ६ ॥ प्रजाप
तिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ॥ तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोधरो लोभो
दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ॥ रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ८ ॥ यावानयं वै पुरुषो यावत्या
संस्थया मितः ॥ तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः
तत्प्रभा व्यापिनी साक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुः ॥ १० ॥ स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् ॥ वासः
छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरं ॥ बिभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुंडले ॥ मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं स
र्वलोकाभयंकरं ॥ ११ ॥ अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहो
च्यते ॥ १२ ॥ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ॥ अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं ॥ १४ ॥ नभोनि
भं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयं ॥ कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिं ॥ १५

भूषणादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्धजीवचैतन्यं यात्मस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव श्रीवत्सं बिभर्ति
॥ १० ॥ त्रिमात्रं प्रणवं त्रिवृत्स्वरं ॥ ११ ॥ पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं ॥ १२ ॥ अव्याकृतं प्रधानं यत् ॥ अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितः
तदासनरूपं यथा सत्त्वं सत्त्वगुणाः ॥ १३ ॥ मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं प्राणो वै मुख्य इति श्रुतेः ॥ दरवरं शंखं ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इंद्रियाणि शराणाहुराकूतीरस्य स्यंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मतां इत्यस्य आकूतीः क्रियाशक्ति
आत्मनः अस्य रथस्याभिव्यक्तिः बहिरभिव्यक्तं रूपं मुद्रया धृतया अर्थक्रियात्मतां वरदाभयादिरूपेण बिभर्तीति मुद्रया तथा
तया भावयेदित्यर्थः ॥१६॥ मंडलं देवयजनं देवपूजाभूमिं सूर्यमंडलत्वेन भावयेदित्यर्थः अंतर्बहिर्मंडले वा दीक्षा सं
स्कार आत्मनः शुद्धत्वं तां मंत्रदीक्षामेव आत्मनः संस्कारतया भावयेदित्यर्थः परिचर्येति श्रीभगवतः तां परिचर्यां
स्वस्य सकलपापक्षयाय यथेष्टरूपं भावयेदित्यर्थः ॥१७॥ एवं मानसपूजामुक्त्वा तदाकारं मंत्रैः स्वपूजामाह भगवानिति ।

इंद्रियाणि शराणाहुराकूतीरस्य स्यंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मतां ॥१६॥ मंडलं दे-
वयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥१७॥ भगवान्भगवच्छब्दार्थलीला-
कमलमुद्वहन् ॥ धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥१८॥ आतपत्रं तु वैकुंठं द्विजा धामाकुतोभयं ॥ त्रि-
वृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषं ॥१९॥ अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ॥ विष्वक्सेनस्तं-
त्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ॥२०॥ ॥

॥

श्रीभगवच्छब्दार्थमैश्वर्यादिषट्कं लीलाकमलं ॥१८॥ हे द्विजाः पक्षपवचनं नेति पाठः अकुतोभयं वैकुंठं धाम गृहं समभ-
जत ॥ यद्वा वैकुंठस्य विशेषणं अकुतोभयं यद्धामेति त्रिवृत् ऋग्यजुःसामवेदरूपः सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रि-
वृत्ते शिर इत्यादिमंत्रलिंगात् यज्ञं यज्ञस्वरूपं पुरुषं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥१९॥ अनपायिनी श्रीर्हरेः शक्तिः
तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपाविरूपत्वात् तस्यास्तदभेदादित्यर्थः ॥ तंत्रमूर्तिः पंचरात्रागममूर्तिः ये गणास्तद
याष्टौ गणाः ते हरेर्द्वारपालनंदादयः ॥२०॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह ॥ श्रीवासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभेदरूपः स्थितः इत्यभिधीयते । २१
तस्यैवाध्यात्मं चतुर्धोपासनामाह स एव भगवान्विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिः जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते तदुपाधी
नाह अर्थो बाह्याः इंद्रियं मनः आशयं तदुभयसंस्कारयुक्तं मनः ज्ञाने ज्ञानं चिन्मयसाक्षीति ॥२२॥ उक्तं चतुर्व्यूहरूपोपास्यं ।
नैषिद्धीकृत्य मे वायुपासनामाह अंगेति अंगादिभी रूपलक्षितो हरिः भगवान्वासुदेवादिचतुर्मूर्तिभिः स विश्वादि
चतुष्टयं बिभर्ति स्म विश्वादिभावे पितत्रियेतु ॥ तस्य नैजीवत्वमित्याह ॥ विश्वादिचतुष्टयं बिभ्रदपि स्वीभगवानी ।

नैदाद्याद्योह्याः स्याश्वतणिमायाहेर्गुणाः वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं ॥ अनिरुद्ध इ
ति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥२१॥ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति वृत्तिभिः अर्थेंद्रियाशयज्ञानैर्भग
वान्परिभाव्यते ॥२२॥ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं ॥ बिभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरी
श्वरः ॥२३॥ द्विजऋषभ स एव ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् सृजति हर
ति पातीत्याख्ययानावृताक्षो विवृत इव निरुक्तः तत्परैरात्मलभ्यः ॥२४ । ॥ । ॥ । ॥ ॥

५२

श्वरस्येति ॥२३॥ तस्य ब्रह्मादिविभूर्तिनामाह ॥ द्विजऋषभेति स एष एव भगवान्ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्या
दि हेतुत्रयं वस्तुतो भेदाभावेपि स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपया अना
वृताक्षः अनाच्छन्नज्ञानोऽपि विवृत इव भिन्न निरुक्तः शास्त्रेषु नतु भिन्नः ॥ । ।
अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति तत्परैरात्मनैव लभ्य इति ॥२४

श्री भा टी १२

यस्येस्मुपापमनसुङ्क्ते तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते कृष्ण सख हे अर्जुनः तस्य सखे वृष्णिषु श्रेष्ठ अवनिद्रुहो ये राजन्याः तेषां वं
शस्य दहन अपवर्गमक्षीणं वीर्यं पौरुषं यस्य गोपवनितानां व्रजाः समूहाः भृत्या नारदादयः तैर्गीतं तीर्थभूतं श्र
वः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं यस्य ॥२५॥ एतत्स्तुपमास्यापि निखिलज्ञानफलमाह य इति कल्ये उषःकाले तत्स्थितः
प्रयतः शुचिः विश्वमनः स्मृत्वा गुहाशये हृदि स्थितं ब्रह्म पश्यति ॥२६॥ मंडले देवयजनं इत्युक्त्वा बुद्धिमागतः मूर्तिविग्रह
संगेन विग्रहे नमूर्त्या तेषु कः इन्द्रियमे यदाह तथान्यच तत्र षयोगधवा पसबसो नानागग्रामेणयानु तथानादेवाः

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य । गोविंद गोपवनिताव्रजभृत्य
गीततीर्थश्रवः श्रवणमंगल पाहि भृत्यान् ॥२५॥ य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणं । तच्चित्तः प्रय
तो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयं ॥२६॥ शौनक उवाच ॥ शुको यदाह भगवान्विष्णुराताय शृण्वते ॥ सौरो
मा० १८ गणो मासि मासि नाना वसति सप्तकः ॥२७॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानां च सूर्यैः । ब्रूहि नः श्रद्दधा
नानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥२८॥ सूत उवाच ॥ अनादिविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां । निर्मितो
लोकतंत्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥२९॥ एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्धरिः । सर्ववेदक्रि
यामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥३०॥

त्यक्त्वैकेशो गणाः सप्तेत्यादिना सौरः ॥ सूर्यसंबंधी सप्तानां गणः ॥२७॥
तेषां सप्तानां नामधेयैः सूर्यैः संयुक्तानां व्यूहं विभागो ॥२८॥ तत्र नाव्यूहं निरूपयितुं प्रथ
मं श्रीभगवत्स्वरूपमाह अनादिविद्ययेति सर्वलोकतंत्रः लोकयात्राप्रवर्तकः ॥२९॥ तत्त्वस्याक्रियाभेदोपाधि
हु३ कमेव नानात्वं न स्वत इत्याह ॥ एक एवेति स एव आत्मा जगतः स सुष्टिस्थितिकृतः जगदादिकृत् ...
तोऽहरिरेव सूर्यः सर्व सर्वो वेदोक्तक्रियाणां मूलं सन्तते नोपाधिना बहुधोक्तः ॥३०॥ २४

हर धि नइ

कालरूपधारिणोहरेःद्वादशादित्यरूपभेदंक्रियोपाधिकंदर्शयितुंप्रथमंसर्वकर्मतत्वंतेनैवमायाकृतं
नवधाभेदमाह कालइति कालःप्रातरादिः देशःसमादिः क्रियाअनुष्ठानं कर्ताब्राह्मणादिः कारणंस्रुगा
दिः कार्यंयागादिः आगमःमंत्रादिः द्रव्यंव्रीह्यादिः फलंस्वर्गादिः ३१ तत्रकालरूपधारीभगवान्पृथक्चरतीत्याहम
ध्वादिषुमासेषुलोकतंत्राययात्रानिर्वाहाय ३२ तानेवगणानाह धातेतिद्वादशभिः धातासूर्यः कृतस्थली

कालोदेशःक्रियाकर्ताकारणंकार्यमागमः द्रव्यंफलमितिब्रह्मन्नवधोक्तोजयाहरेः ३१ मधादि
षुद्वादशसुभगवान्कालरूपधृक् लोकतंत्रायचरतिपृथग्द्वादशभिर्गणैः ३२ धाताकृतस्थलीहे
तिर्वासुकीरथकृन्मुने पुलस्त्यस्तुंबुरुरितिमधुमासंनयंत्यमी ३३ अर्यमापुलहोथौजाःप्रहेतिः
पुंजिकस्थली नारदःकच्छनीरश्चनयंत्येतेस्ममाधवं ३४ मित्रोत्रिःपौरुषेयोथतक्षकोमेन
काहहाः रथस्वनइतिह्येतेशुक्रमासंनयंत्यमी ३५ वसिष्ठोवरुणोरंभासहजन्यस्तथाहुहूः
शुक्रःचित्रस्वनश्चैवशुचिमासंनयंत्यमी ३६ ॥५॥

अप्सराः २ हेतिःराक्षसः ३ वासुकिर्नागः ४ रथकृद्यक्षः ५ पुलस्त्यःऋषिः ६ तुंबुरुःगंधर्वः ७ ॥३३॥ अर्यमासू
र्यः १ पुलहऋषिः २ अथौजायक्षः ३ प्रहेतिःराक्षसः ४ नारदोगंधर्वः ५ कच्छनीरोनागः ६ पुंजिकस्थलीअ
प्सराः ७ ॥ माधवेवैशाखे ३४ मित्रःसूर्यः १ अत्रिऋषिः २ पौरुषेयोराक्षसः ३ रथस्वनोयक्षः ४ तक्षकोनागः ५
मेनकाअप्सराः ६ हाहागंधर्वः ७ ३५ ॥ वरुणःसूर्यः १ वसिष्ठःऋषिः २ रंभाअप्सराः ३ सहजन्यःयक्षः ४
हूहूर्गंधर्वः ५ ॥ शुक्रोनागः ६ ॥ चित्रस्वनोराक्षसः ७ ३६ ॥ ७ ॥ ॥ रामः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग० टी० ३५

इंद्रः सूर्यः ॥ १ ॥ विश्वावसुर्गंधर्वः ॥ २ ॥ श्रोता यक्षः ३ ऐलापत्रो नागः ॥ ४ ॥ वर्यो राक्षसः ॥ ५ ॥ अंगिरा ऋषिः ६ प्रम्लोचाप्स
राः ॥ ७ ॥ विवस्वान्सूर्यः ॥ १ ॥ उग्रसेनो गंधर्वः ॥ २ ॥ व्याघ्रो राक्षसः ॥ ३ ॥ आसारणो यक्षः ॥ ४ ॥ भृगुः ऋषिः ॥ ५ ॥ अनुम्लोचा
अप्सराः ॥ ६ ॥ शंखपालो नागः ॥ ७ ॥ नभस्यस्त्वेभाद्रपदः ॥ ३८ ॥ धनंजयो नागः ॥ १ ॥ वातो राक्षसः ॥ २ ॥ सुषेणो गंधर्वः ॥
३ पूषा सूर्यः ॥ ४ ॥ सुरुचिर्यक्षः ॥ ५ ॥ घृताची अप्सराः ६ गौतम ऋषिः ॥ ७ ॥ तपोमासं माघमासं क्रमात्तिलव
नेकौमौ क्षाद्रिकमात्रुसारेणैवेष्टवेह्नुमासक्रमेणैवोक्तिः कश्चिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पभेदेन तज्ज्ञेयं ३९

इंद्रो विश्वावसुः श्रोता ऐलापत्रस्तथांगिराः प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयंत्यमी ॥ ३७ ॥ ५ ॥ विवस्वा
नुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ३८ ॥ ६ ॥ पूषा धनंजयो
वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ॥ घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ॥ ३९ ॥ ७ ॥ ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्ज
न्यः सेनजित्तथा ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ४० ॥ ८ ॥ अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनः
तथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ॥ ४१ ॥ ९ ॥ भगः स्फूर्जोरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च
पंचमः कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पौषमासं नयंत्यमी ॥ ४२ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋतुः यक्षः ॥ १ ॥ वर्चा राक्षसः ॥ २ ॥ पर्जन्यः सूर्यः ॥ ३ ॥ सेनजिदप्सराः ॥ ४ ॥ विश्वा गंधर्वः ५ ऐरावतो ना
गः ६ ॥ भरद्वाज ऋषिः ॥ ७ ॥ तपस्याख्यं फाल्गुनं ॥ ४० ॥ अंशुः सूर्यः अंश इति वा पाठः ॥ १ ॥ कश्यप ऋषिः ॥ २ ॥
तार्क्ष्यो यक्षः ॥ ३ ॥ ऋतसेनो गंधर्वः ॥ ४ ॥ उर्वशी अप्सराः ॥ ५ ॥ विद्युच्छत्रुः राक्षसः ॥ ६ ॥ महाशंखः नागः ७
सहोमासे मार्गशीर्षे ॥ ४१ ॥ भगः सूर्यः ॥ १ ॥ स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिर्गंधर्वः ॥ ३ ॥ ऊर्णो यक्षः ४ आयुः ऋ
षिः ॥ ५ कर्कोटको नागः ॥ ६ ॥ पूर्वचित्तिः अप्सराः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथा सूर्यः ॥ ३ ॥ ऋचीकतनयो जमदग्निर्ऋषिः ॥ ४ ॥ कंबलाश्वो नागः ॥ ५ ॥ तिलोत्तमाप्सराः ॥ ६ ॥ ब्रह्मापेतो राक्षसः ॥ ७ ॥ प
शतजिद्यक्षः ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्रो गंधर्वः ॥ ९ ॥ इषं भाद्राश्विन पालकाः ॥ ४४ ॥ विष्णुः आदित्यः ॥ १ ॥ अश्वतरो नागः ॥ २ ॥ रंभाप्स
राः ॥ ३ ॥ सूर्यवर्चा गंधर्वः ॥ ४ ॥ सत्यजिद्यक्षः ॥ ५ ॥ मखापेतो राक्षसः ॥ ६ ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥ ७ ॥ ऊर्जे मासे कार्तिके ॥ ४५ ॥ प
तेष्वादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेंद्र एव च ॥ विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव
च ॥ भगस्त्वष्टाथ विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ पुलस्त्यः पुलहः चात्रिर्वसिष्ठोऽथांगिरा भृगुः ॥ गौतमोऽथ
भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४६ ॥ रथकृत्स्नाऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः २

त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबलाश्वः तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापेताथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषं भराः ॥ ४४ ॥ विष्णुरश्वतरो रंभा ॥
सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जे मासं नयन्त्यमी ॥ ४५ ॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य ।
[illegible] विभूतयः स्ववंतास्य यो नृणां हरंत्यंहो दिने
दिने ॥ ४५ ॥ ॥ राम ॥

रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा ॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋतजित्सत्यजित्तथा ॥ १ ॥ इति यक्षाः स्वयं देहतिः प्रहे-
ति स्वपौरुषेयोपपक्षस्तथा ॥ वर्यो वर्चश्चस्तथापश्च वायुर्विस्फूर्जदिवाकरः ब्रह्मापेतश्च विप्रेंद्र यज्ञापेतश्च राक्षसाः ॥ ४ ॥ वासु- सु २
किः कंबलाश्वतरस्तक्षकः सर्पपुंगवः एलापत्रः शंखपालः तथैरावतसंज्ञितः धनंजयो महापद्मः तथा कर्को-
टको द्विजाः कंबलोऽश्वतरश्चैव वहंत्येनं यथाक्रमं तुंबरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा उग्रसेनो वसुरु- वि ८
चिर्विश्वावसुरथापरः चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः सूर्यवर्चा द्वादशैते गंधर्वा गायतां वराः ॥ ६ ॥
क्रतुस्थलाप्सरोवर्या तथान्या पुंजिकस्थली मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च [illegible] रंभा चेति द्विजश्रेष्ठाः
तथैवाप्सरसः ॥ स्मृता इति ॥ ७ ॥

तिलोत्तमा ॥ १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृ

श्री भा० द्वा० टी० ११

एतेषां पूर्वोक्तकर्माणीति निरूपयति द्वादशभिस्त्रिभिः॥ एष एव देवः सूर्यः षड्भिर्वर्षादिभिर्वस्य जनस्य संमनो च
स्तु शुभामतिं तनुते गायत्र्यर्थः एतेन सूचितः॥४६॥ न हि हिंसौ सूर्यप्रकाशके॥४७॥ उन्नह्यंति रथं बध्नंति ग्रामण्याय
ताः नेनृत्ताप्सरसः॥४८॥ किंच बालखिल्या इति॥ एतेषु प्रतिमासं तत्पदविभूतयः॥४९॥ व्यूह विभज्य॥५०॥ इति श्री

द्वादशस्वपिमासेषुदेवोसौषड्भिरस्यवै॥चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिं॥४६॥सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिं
गै ऋषयः संस्तुवंत्यमुं॥गंधर्वास्तंप्रगायंतिनृत्यंत्यप्सरसोग्रतः॥४७॥उन्नह्यंतिरथंनागाग्रामण्यो
रथयोजकाः चोदयंतिरथंपृष्ठेनैरृताबलशालिनः॥४८॥बालखिल्याः सहस्राणिषष्टिर्ब्रह्मर्षयो
ऽमलाः पुरतोभिमुखंयांति स्तुवंतिस्तुतिभिर्विभुं॥४९॥एवंह्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः॥ कल्पे
कल्पेस्वमात्मानंव्यूह्यलोकानवत्यजः॥५०॥ इतिश्रीभागवतेद्वादशस्कंधेएकादशोध्यायः॥११
सूतउवाच॥ॐनमोधर्मायमहतेनमः कृष्णायवेधसे॥ब्राह्मणे
भ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्येसनातनान्॥१॥
॥ ॥ ॥

भावार्थदीपिकायां द्वादशे एकादशः॥११॥ द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः॥ प्रथमस्कंधमारभ्य प्र
त्यायेन समासतः॥१॥ तदेवास्मिन् श्रीभागवते महापुराणे उक्तानार्थान् संक्षेपेणानुवर्णयिष्यन्॥ धर्मादीन् प्र
णमति सूतः नम इति महते हरये भक्तिलयर्वलिणेभ्यः ब्राह्मणेन सनातनान् धर्मान् इत्युपलक्षणं पुराणोक्तार्था

भा०

३६१

दत्त

पुरुषस्येश्वरित्वं श्रवणस्य योग्यं २ एतच्च पंचयतिश्चेति भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणः सात्वतां कीर्तिनं इति देवताकांडार्थः १
ब्रह्मकांडार्थमाह अत्र ब्रह्मेति गुरुत्वं निर्गुणं प्रभवाप्ययं यत्र भवति अस्मादिति प्रभवं अप्येति अस्मिन्निति अप्ययं तत्त्वं न चेत्र नेनाश्र
यत्प्राप्तोदर्शिनः विज्ञानेयुतं अपरोक्षज्ञानेन तदुपाख्यानेन ज्ञानमुपाख्यो येन प्रकाश्यते येन तत् ज्ञानसाधनमित्यर्थः ४
कर्मकांडार्थमाह भक्तियोगसाधनरूपः तदाश्रयं भक्तियोगेन निष्पादितं एवं सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादशस्कंधप्रक
रणार्थं मनुक्रामति पारीक्षितमुपाख्यानं परीक्षिज्जन्मादि तन्नरस्ता वायनारदाख्यानं च ५ अन्नत्र्यर्वाङ्गणो नमस्य इति

एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतं भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितं ॥ ४ ॥ अत्र संकीर्तितः साक्षात्सर्व
पापहरो हरिः ॥ नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतां पतिः ॥ ५ ॥ अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्ययं ॥ ज्ञानं च
तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ॥ ६ ॥ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं ॥ पारीक्षितमुपाख्यानं नारदा
ख्यानमेव च ॥ ७ ॥ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुकस्य ब्रह्मर्षेः संवादश्च परीक्षितः ॥ ८ ॥ योग
धारणयोत्क्रांतिः संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ९ ॥ विदुरोद्धवसंवादः क्षत्र
मैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ १० ॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये
ततो ब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥ ११ ॥

प्रथमस्कंधार्थः ॥ ८ ॥ उत्क्रांतिर्देहविरादिर्गतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्रूपः अग्रतः आदितः महदादिक्रमेणे
त्यर्थः इति द्वितीयार्थः ॥ ९ ॥ महापुरुषसंस्थितिः प्रलये तूष्णीमवस्थानं १० प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः
वैकृतिका महादादयः च कारादाधिकाराश्च ये तयोस्तेषां च सर्गः ॥ ११ ॥
श्रीरामचंद्राय नमो नमः ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
नमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग० टी० ७२

गतिः स्वरूपं ब्रह्मणोण्डसंभवः ॥ ९ ॥ अर्थाभ्यां भोगिवेन रस्य स्तुतस्य ॥ १० ॥ सेनानोधर्मपत्नीनामितिनवब्रह्मसमुत्पत्तिर्विन्यस्या
नुवृत्तं तदृष्टव्यं ॥ ११ ॥ चतुर्थस्कंधमाह ॥ नवब्रह्मणां मरीच्यादीनां ऋषीणां समुत्पत्तिः संतानः ॥ १२ ॥ पंचमस्कंधा
र्थमाह ॥ ततः प्रैयव्रतं प्रियव्रतस्य चरितं ॥ १३ ॥ द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमे संक्षेपतः ॥ तेनाद्वीपानां गिरयो नद्यस्तु उपव

कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुवनकोशलंभोथोहिरण्याक्षवधो यथा ॥ १० ॥ ऊर्ध्वतिर्यग
वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारीश्वरस्याथ यतः स्वायंभुवो मनुः ॥ ११ ॥ शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्र
कृतिरुत्तमा सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥ अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः देवहूत्या
श्च संवादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं ॥ ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्रा
चीनबर्हिषः ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विज ॥ नाभेस्ततोनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥ ततो
द्वीपसमुद्राद्रिवर्षनद्युपवर्णनं ॥ ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥ दक्षजन्म प्रचेतोभ्य
स्तत्पुत्रीणां च संततिः यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः ॥ १७ ॥ त्वाष्ट्रस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः
दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ मन्वन्तरानुचरितं गजेन्द्रस्य विमोक्षणं ॥ मन्वन्तरावताराश्च वि
ष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ २

म राम

र्णनं पातालनरकादीनां च स्थितिः ॥ अनेनैव नरकनिवर्तकं ॥ अजामिलोपाख्यानं गृहीतं ततः पराचीने ॥ १८ ॥ षष्ठ
मस्कंधमाह दक्षजन्मेति सप्तमार्थमाह ॥ पुत्रयोश्चेति ॥ १९ ॥ अष्टमार्थमाह मन्वन्तरानुचरितमिति ॥ क्वचित्क्वचित्स्य विदि
तुकिः अनुक्रमाति अभक्तिरसानुक्रमतत्वेनेति द्रष्टव्यं ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्वमार्यमाह रामवंशेति ॥ १७ ॥ नन्नतस्यच भीष्मस्य ॥ २८ ॥ इत्यास्कंधार्थमारभ्य तस्यश्रीकृष्णस्य कर्माणीतिस्फु

कौर्मं मात्स्यं नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसां ॥ २ ॥ इलोपाख्यानम
शोक्तं तारोपाख्यानमेव च सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्यान्नृगादयः ॥ ३ ॥ देवासुरमहायुद्धं राजवंशानु
कीर्तनं इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ सोमवंशादिभूतस्य पैलस्य चरितं तथा ॥ ५ ॥ सौ
कन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः खट्वांगस्य च मान्धातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ ६ ॥ रामस्य कोश
लेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहं निमेरंगपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ ७ ॥ रामस्य भार्गवेंद्रस्य निःक्ष
त्रीकरणं भुवः ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च ॥ ८ ॥ दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शंतनोस्तत्सुतस्य
च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशानुकीर्तनं ॥ ९ ॥ यत्रावतीर्णो भगवान्कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ॥ वसु
देवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ १० ॥ तस्य कर्माण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः पूतनासुपयः
पानं शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ ११ ॥ तृणावर्तस्य निष्पेषः तथैव बकवत्सयोः धेनुकस्य सहभ्रातुः प्र
लम्बस्य च संक्षयः ॥ १२ ॥ गोपानां च परित्राणं दवाग्नेः परिसर्पतः दमनं कालियस्याहेर्महाहेर्नंदमो
क्षणं ॥ १३ ॥ व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो व्रतैः प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनं ॥ १४ ॥ गो
वर्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभेरथ यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ १५ ॥ ॥ ॥

नायाश्च समहितस्य स्तन्यपयसः पाने २९ सहभ्रातुः समलस्य २४ यज्ञाभिषेकं यज्ञण्नाग्रभिष्किस्य नयोई

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विषतः प्राक्नृत्य प्रमथ्य ॥३७॥ येषां वधः शम्बरादयः तेषां ॥३९॥ महात्म्यं प्रभावः ॥४०॥ मर्त्यपरित्यागः मानुषत्वस्या
नर्पीने ॥४२॥ द्वादशार्थमाह ॥ युगेति युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्चेत्यर्थः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी ।

व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥३३॥ मृतस्यान
यनं सूनोः पुनः सांदीपनेर्गुरोः ॥३४॥ मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियं ॥ कृतमुद्धवरामाभ्या
युतेन हरिणा द्विजाः ॥३५॥ जरासंधसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्या
निवेशनं ॥३६॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायां सुरालयात् रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो
हरेः ॥३७॥ हरस्य जृंभणं युद्धे बाणस्य भुजकृंतनं प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ॥३८॥
चैद्यपौंड्रकसाल्वानां दंतवक्रस्य दुर्मतेः ॥ शंबरो द्विविदः पीठो मुरः पंचजनादयः ॥३९॥ माहात्म्यं च
वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनं ॥ भारावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पांडवान् ॥४०॥ विप्रशापापदेशेन
संहारः स्वकुलस्य च उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥४१॥ यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मवि
निर्णयः ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥४२॥ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्ल
वः चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥४३॥ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः शाखा
प्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्य सत्कथा ॥४४॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः इति चोक्तं द्विज
श्रेष्ठ यत्पृष्टोहमिहास्मि वः लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥४५॥

नित्यावेति ॥४३॥ ऋषेर्व्यासस्य ॥ सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥४४॥ इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि वः युष्मामि
दि हयत्पृष्टोस्मि तत्र इक्तमिति किमेवं नानार्थकथनेन तत्राह लीलेति तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेकीर्तनेनाधिकिमित्यपेक्षायांतत्फलमाह द्वाभ्यां पतितः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु आर्तः दुः
खितः क्षुत्त्वा क्षुत्वाविवशोऽपि ॥४७॥ संकीर्त्यमानः यद्वा श्रुतानुभावो यस्य सः पुंसां चित्तं प्रविश्य नि
शेषं दुःखं विधुनोतीति श्रीतिसतामनुभवप्रमाणयति श्रुतौ गिरिगुहादिषु तेन निवर्तयतीत्यपरितोष
दृष्टार्थां तत्र माह अभ्रं वातोऽभ्रमिवातिवातः ॥४८॥ हरिसंकीर्तनमेव महाफलं तत्यजन्ति किं सर्वं मिथ्यालाप

पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्त्वा वा विवशो गृणन् । हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥४७॥ सं
कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा त
मोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥४८॥ मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः । त
देव सत्यं तदु हैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥४९॥ तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव
शश्वन्मनसो महोत्सवं तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥५०॥ न यद्
वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितं यत्राच्यु
तस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥५१॥

मिति प्रपंचयति मृषागिर इति चतुर्भिः मृषागिरः मिथ्यावाचः असतीः असत्याः अभ्युदयाय स्युः
ततः ॥४९॥ नवं नवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिरं विश्रंभं महानुत्सवो यस्मात् ॥५०॥ चित्राणि पदानि यस्मिन् त
दपि जगत्पवित्रं यत्नीतित तथा न हरेः यशो न प्रगृणीत वर्णयेत् ॥ यद्वचः ध्वाङ्क्षतीर्थं काकतुल्यनरा
णां निस्थानं न तु हंसैः ज्ञानिभिः सेवितं चित्रपदं वर्णनीयपादं तत्र हेतुः येनेति ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

असतां कथा या या सुतनाः यत्र या सु उत्तमश्लोकस्य यशोनुगीयते इति यत् तदेव सत्यं तदेव हि मंग
लं हि इति हर्षे श्रीभगवद्गुणानो ४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा॰ टी॰ स्कं॰ ११

सर्वाग्विसर्गः सर्वकर्मवाक्प्रयोगः जनताघसंप्लवः जनस्य महापापनाशकः यद्यस्मात्तान्यपि वान्यैः ॥ कीर्त्यमा
नानि शृण्वंति श्रोतरि सति गायंति नो चेत्स्वयमेव गृणंति ॥ ५४ ॥ इदानीं ज्ञानकर्मादिदार्ढ्यंपि श्रीभगवत्कीर्त
नादि श्रेवादरः कर्तव्य इति प्राह नैष्कर्म्यमिति कर्मकाण्डं यत्तत्तानेयतानिरंजनमुपाधिनिवर्तकं तदपि अच्युत
भक्तिवर्जितं चेत् न शोभते न परोक्षापरोक्षं भवतीत्यर्थः ईश्वरेन रूपितं तर्हि यदप्युत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म च
तः कृतः शोभते यतः शश्वत्साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखात्मकं ॥ ५५ ॥ किं च वर्णाश्रमाचारादिपुण्यैः

सर्वाग्विसर्गो जनताघसंप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यच्छृ
ण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥ ५४ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं कु
तः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यनुत्तमं ॥ ५५ ॥ यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णा
श्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५६ ॥ अ
विस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च ॥ सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं
च विज्ञानविरागयुक्तं ॥ ५७ ॥ यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतं ॥ नारायं
णं देवमदेवमीशमजस्रभावा भजताविवेश्य ॥ ५८ ॥

परो महान् परिश्रमः सयशःश्रियामेव कीर्तिः संपत्तिश्च केवलं न परमपुरुषार्थ इत्यर्थः गुणा
नुवादादिभिः श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ॥ ५६ ॥ ततः किमत आह ॥ अविस्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ॥ ५७ ॥ एवमिदानीं श्रोतॄन्नात्मानं चाभिनंदन् आह यूयमिति द्वाभ्यां हे द्विजाग्र्याः शौनकादयः यूयाभ्य
हात्मन्यतः कारोम्नीनारायणमात्मविश्य अजस्रभावना यां लोके भवतो भूरिभागा बहुपुण्याः नमः क
थं भूतं सर्वान्तर्यामिणं ॥ अतएव देवं सर्वोपास्यं अदेवो अन्यो यस्य तं कुतः ईशं यद्वा यस्मात् यूयं भूरिभागाः तपश्च

वंनदे।

॥ श्रीमद्भागवते टीकायां द्वादशस्कंधे ॥ २५

मेमयाकृतं ॥ ५४ ॥ एतत्कीर्तनादिफलं प्रपंचयितुमाह एतद्धि इत्यष्टभिः ॥ ५५ ॥ यामः क्षणं वेत्यर्थः आत्मानमेवस्मा
त्मानुनादितन तु स्नानादिवदेहमात्रं ॥ ५६ ॥ ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यास्त्रियदनु विंदते तेन तत्फलमेनां पठित्वाप्नो

अहं वंसंस्मारित आत्मतत्वं एकं तं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् । प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां
महात्मनां शृण्वतो ॥ ५४ ॥ एतद्धि कथितं विप्राः कथनीयोरुकर्मणः । माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभ
विनाशनं ॥ ५५ ॥ य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः । श्रद्धावान्योनुशृणुयात्पुनात्यात्मा
नमेव सः ॥ ५६ ॥ द्वादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् । पठत्यनश्नन्प्रयतः ततो [illegible] तो भवत्यपातकी ॥ ५७ ॥ पा ४
पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् । उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ५८ ॥ देव
तामुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः । यच्छंति कामान्गृणतः शृण्वतो यच्च कीर्तनात् ॥ ५९ ॥ ऋ
चो यजूंषि सामानि द्विजोधीत्यानुविंदते । मधुकुल्या घृतकुल्याः श्चतत्फलं ॥ ६० ॥ पुराणसंहि पयःकुल्या ६
तामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः । प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६१ ॥ विप्रोधीत्याप्नुयात्प्र
ज्ञां राजन्योदधिमेखलां । वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्ध्येत पातकात् ॥ ६२ ॥ कलिमलसंह
तिकालनोखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णं । इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः परिपठितो
नुपदं कथाप्रसंगैः ॥ ६३ ॥

नुविंदति ॥ ६० ॥ [illegible] श्रीमद्भागवतमिति ६४ ॥ राजन्योदधिमेखलामिति [illegible] संपिगार्थः ॥ ६५ ॥ अस्य पुराणस्य श्री
मद्भागवतनाम्नस्य [illegible] निपाते ॥ ६ ॥ [illegible] माह ॥ कलिमलानां संहतिः समूहं कालयति विनाशयती ॥

मेकादश्यां ६

॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यात्मस्तुवति पारिनेनेष्टी स्वाचोऽप्ययोगः तमिति द्वाभ्यां जगदुदयस्थितिसंयमात्मनो ब्रजस्वादयः शक्तयो य
स्य तं द्युपतिभिः ...ब्रह्मादिभिर्दुरवसितः स्तवः स्तोत्रं यस्य तं ॥६९॥ उपचिताभिः पुष्टाभिर्नवशक्तिभिः प्रकृ
तिपुरुषमहदहंकारतन्मात्रगुणादिभिः स्वस्मिन्नात्मन्येवोपरचितानि स्थिरजंगमानि वालया यस्य तस्मै श्रीभगवते ॥७०॥
श्रीशुकं नमस्करोति ॥ स्वसुखेनैव निभृतं परिपूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्तः अन्यस्मिन् भावो यस्य तथाभू

तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं ॥ द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरव
सितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥६९॥ उपचितनवशक्तिभिः स्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालयाय ।
भगवत उपलब्धिमात्रधाम्ने सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥७०॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्य ।
भावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयं ॥ व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिल ।
वृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥७१॥ इति श्रीभागवते द्वादशस्कंधे श्रुतिसंग्रमलक्षणमाहात्म्यवर्णनो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॐ यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमो ।
पनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्यान्तं
न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥१॥ पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनान्निद्रा ।
लोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ॥ यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलानिभेनांभ

सोऽपि ...नितस्य ...विनाभिलीनाभिराकृष्टः सारः सत्त्वं येन तदीयं यस्य सः तत्त्वदीपं परमार्थप्रकाशकं श्री
भागवतं यो व्यतनुत तं नतोऽस्मीति ॥७१॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशे द्वादशः ॥१२॥ ॐ सर्वपुराणसंख्या
दीनुपवर्णयिष्यन्ननन्तमतिप्रायेण देवं प्रणमति ...वेदैः स्तुवंति उपनिषद्भिः साकांगं तं देवं
तेनैवावस्थितेन तद्गतेन मनसा तेन यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः १२ १॥

श्री भा टी ७१

चेताः

वी

तं १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्तीरोदमथनादौ देवैर्यत्नेनैव पृष्ठे धारयितं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषं प्रार्थयते । पृष्ठे भ्राम्यत ॥ अमंदोमंदी
छोमंदरगिरिग्रावस्य ग्रावाणः तेषामग्राणि तैः कंडूयनात् तेन निद्रालोर्निद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां संस्का।
रः तेषां कलालेशः तदनुवर्तनवशात् जलनिधेरंभसां यातायातं न विश्राम्यति ॥ ननु कस्मन्न दृश्यते तत्र न
संस्कारवशात् तत्राह वेलानिभेन वेलातोऽभः वेलानते ऊर्मीणां तोभः तस्य निमेन मिषेणेति शर्वस्य टीका ॥ पुराणसं १

सनवृत्तक पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाक्यप्रयोजनं ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ १ ॥ ब्राह्मं द
शसहस्राणि पाद्मं पंचोनषष्टि च ॥ वैष्णवं त्रयोविंशच्च चतुर्विंशति शैववकं ॥ २ ॥ दशाष्टौ श्रीभागव
तं नारदं पंचविंशतिः ॥ मार्कंडं नव वाह्नं च दश पंच चतुःशतं ॥ ३ ॥ चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पंचशता
नि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशैव तु ॥ ४ ॥ चतुर्विंशति वाराहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कां
दं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितं ॥ ५ ॥ कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ॥ एकोनविंशं
सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वादशैव तु ॥ ६ ॥।

ख्यातं तासां संभूतिं समाहारं च ॥ अस्य तत् श्रीमद्भागवतस्य वाच्यं विषयं प्रयोजनं चादानं च पाठादेश्च निबो।
धत ॥ १ ॥ त्रयोविंशत ॥ त्रयोविंशतिः चतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकं शिवपुराणं ॥ ४ ॥ वाह्नं तु अग्निपुराणं द्वा
दशपूर्वसहस्राणि चत्वारिंशानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्कंदं शतानाधिकाशीतिसहस्रं ॥ ७ ॥ सौपर्णं गरुडपुराणं ॥ एको
नविंशत ॥ एकोनविंशतिः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
८

महाभारतं तु इतिहासः विस्तृधर्मोन्नतं वेतिहासप्रवरं श्रीरामायणं च ऋषिश्रेष्ठैः काव्यमतः पुराणानां संदो
हः समस्तश्रुतुल्लेत्समं व्याकपव ॥ इदानीमस्य वाक्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥९॥ हरिली

पुराणानां संदोहः वक्त्रे लक्ष्य उद्धृतः ॥ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥९॥ इदं भगवता
पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे ॥ स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितं ॥१०॥ आदिमध्यावसानेषु वै
राग्याख्यानसंयुतं ॥ हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुरं ॥११॥ सर्ववेदांतसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्व
लक्षणं ॥ वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं ॥१२॥ प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वि
तं ॥ ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिं ॥१३॥ राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ॥ याव
द्भागवतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरं ॥१४॥ सर्ववेदांतसा
रं हि श्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्रसामृततृप्तस्य
नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥
॥१५॥

यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ पाठांतरम्

लीलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं तेनानंदिताः संतः सुराः श्रेयेन तत् ॥११॥ तन्निष्ठं तद्विषयं ॥१२॥ प्रौष्ठप
द्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं ॥ सर्वांतिहासनाद्रसं तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य निर्वृतस्य ॥१५॥ ॥

८।

श्री भाग स्कं १२

तमवस्वनारूपगागुरूरूपगवशगमति ॥ नमश्चनिद्राभ्यांमाख्यातवान् ॥ २ ॥ भावार्थदीपिकामूलांभगव
द्भक्तवत्सलं ॥ श्रीपरानंदपादाब्जभृंगः श्रीधरोकरोत् ॥ स्ववालचापलालापैः स्वलीलायविनिर्मितैः ॥ श्री

ॐनमस्त
स्मैभगवतेवासुदे
वायसाक्षिणे ॥ यःस्वकृपया
कस्मैव्याचवस्तेमुमुक्षवे ॥ २० ॥ योगीन्द्रायनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसर्पदष्टं
योविष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥ भवेभवेयथाभक्तिः पादयोस्तवजायते ॥ तथाकुरुष्वयोगेशना
थस्त्वंमेयतःप्रभो ॥ २२ ॥ नामसंकीर्तनंयस्यसर्वपापप्रणाशनं ॥ प्रणामोदुःखशमनस्तं
नमामिहरिंपरं ॥ २३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांद्वादशस्कंधे
त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तश्चायंश्रीमहाभागवद्वाक्यश्रीमहाभागवतःशु
भमस्तुः कल्याणंभवतुलेखकपाठकः समाप्तश्चद्वादशस्कं
धः सर्वसंपूर्णं ॥ राम
॥ ॥ ॥

यत्तांपरमानंदहरिःसद्गुरुःस्वयं ॥ श्रीपरानंदसंप्रीत्यैगृहणंभागवतंयथा ॥ विरूतंतन्मतेनेदंनतमन्मतिवै
भवात् ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ प्राद्दशोदोषामनितिभ्रमाद्वायदर्थहीनं

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यं नैष्कर्म्यं परमः भक्त्या विमुच्येत ॥१८॥ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकरूपेण श्रीमद्भगवद्ध्यानलक्षणं मंगलमाचरति कस्मै येनेति अतुलः अयं श्री भाँ रूपः

त्य २

निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा ॥ वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानामिदं तथा ॥१६॥
क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ॥ तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥१७॥
श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं
परं गीयते ॥ यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्विपठन्विचारण
परो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥१८॥ कस्मै येन विभासितोयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूप
णा च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ॥ योगींद्राय तदात्मनाथ भगवद्राताय कारु

ण्यतः तच्छुद्धं विमलं विशो

कममृतं सत्यं परं

धीमहि

॥१९॥

प्रथमं पुरा कल्पादौ ॥ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण तद्रूपिणा नारदरूपिणा योगींद्राय व्यासाय तदात्मना श्री
मच्छुकरूपेण तन्मयं सत्यं श्रीनारायणाख्यं सत्यं धीमहीति ग्रंथादौ यथोपक्रमं समुपसंहरन् ॥ गायत्र्याख्या